

УЛАДЗІМЕР ПІЧЭТА

ЮРЫДЫЧНАЕ СТАНОВІШЧА ВЯСКОВАГА
НАСЕЛЬНІЦТВА НА ПРЫВАТНАЎЛАСЬНІЦ-
КІХ ЗЕМЛЯХ ДА ЧАСУ ВЫДАНЬНЯ ЛІТОЎ-
СКАГА СТАТУТУ 1529 г.

З Ъ М Е С Т:

III. Людзі закупныя.

VI. Людзі непохожыя.

(Пачатак гл. „Працы клясы гісторыі“ кн. 2, стар. 375—431)

III. ЛЮДЗІ ЗАКУПНЫЯ.

I.

Інстытут Закупных Людзей зьяўляецца адной з самых складаных проблем гісторыі Літоўска-Беларускага права, які ўзьнік на фоне фэўдальна-гарадзкой гаспадаркі. Аднак, гэты інстытут да сучаснага моманту ня быў вывучаны з выстарчальнай паўнагой, якой патрабуе гэта соцыяльная праблема, сама па сабе вельмі важная і мала высветленая. Нельга сказаць, што гэтая праблема не зьяврула на сябе ўвагі спэцыялістых. Паасобныя працы па гэтаму пытаньню ёсьць. Але грунтоўны недахват гэтай гістарычна-юрыдычнай літаратуры ў тым, што гісторыкі-юрысты падыходзілі да высвятленьня вызначанага інстытуту юрыдычна-догматычным мэтам, мала зварочваючы ўвагі на тыя абставіны быту, якія павінны былі садзейнічаць зараджэньню і афармленьню гэтага інстытуту. Апроч гэтага, гісторыкі-юрысты, што цікавіліся ўзьнікненьнем інстытуту закупаў, зусім не закраналі праўнага становішча закупных людзей. Між тым гэты бок пытаньня зьяўляецца надзьвычайна важным у ўмовах разьвіцьця фэўдальна-гарадзкае гаспадаркі.

Ёсьць і другі недахват ў існуючай літаратуры. Калі М. К. Любаўскі, вывучаючы інстытут закупаў, абмяжоўваецца толькі эпохай да часу выданьня першага Літоўскага Статуту (1529 г.), то іншыя дасьледчыкі, як: Ф. І. Леантовіч і М. Н. Ясініскі вывучаюць гэты-ж інстытут на працягу XV і ўсяго XVI стал., выходзячы з дапушчэньня, што юрыдычная прырода інстытуту заставалася без усялякіх зьмен на працягу ўсяго гэтага пэрыоду.

Затым, неаднальковы быў і матар'ял, на падставе якога дасьледчыкі падыходзілі пры вывучэньні інстытуту закупаў. Першы з дасьледчыкаў, які ўзьняў пытаньне аб закупах, Ф. І. Леантовіч, абапіраўся ў сваіх вывадах амаль выключна на дадзеныя Літоўскіх Статутаў усіх трох рэдакцый. Наступныя дасьледчыкі, як: М. Я. Уладзімірскі-Буданаў, М. К. Любаўскі, М. Н. Ясініскі, галоўным чынам, зацікаўлены былі актывым матар'ялам і, на грунце гэтае крыніцы, імкнуліся высветліць паходжэньне інстытуту закупаў. Пры гэтым, калі Любаўскі і Уладзімірскі-Буданаў у сваім распараджэньні мелі ня вельмі вялікую колькасць дакумэнтаў, то Ясініскі з кніг Літоўскай Мэтрыкі сабраў ужо значную колькасць апошніх. Аднак, у сваёй большай частцы дакумэнты, якія выкарыстаў Ясініскі, належаць да эпохі пасья публікацыі Літоўскага Статуту 1529 г. На нашу думку, было-б больш мэтодалёгічна-правільным, гэтыя больш позьнія акты не разглядаць у акасьці матар'ялу дзеля выяўленьня як юрыдычнай прыроды закупных людзей, таксама і ўзьнікненьня гэтага інстытуту, бо ў XVI ст., у эпоху гандлё-

вага капіталу, інстытут закупніцтва быў ужо зусім „развившимся“. Вос чаму, для вывучэння пытання пра закупніцтва, яго ўзнікнення і праўнага становішча закупаў, трэба абмежавацца толькі матар'ялам, які мае адносіны да часу публікацыі першага Літоўскага Статуту, г. зн., да таго часу, калі вызначаны інстытут соцыяльнай залежнасці, які развіваўся на агульным фоне фэўдальна-гарадзкое гаспадаркі, атрымаў упяршыню юрыдычнае афармленне ў Статуце першай рэдакцыі. Статут-жа зьяўляецца нічым іншым, як законадаўчым помнікам, у аснове якога ляжаць судовыя пастановы — выракі таго часу, якія маюць адносіны да таго ці іншага юрыдычнага інстытуту і атрымалі ўрэшце сваю юрыдычную формулёўку ў Статуце 1529 г.

Інстыт закупніцтва, напэўна, будзе больш зразумелым і ясным, калі даследчык зьверне ўвагу на эаанамічныя абставіны эпохі фэўдальна-гарадзкое гаспадаркі і моцнае мобілізацыі зямельнага капіталу.

Прыняўшы пад увагу ўсе гэтыя ўмовы толькі і мажліва высьветліць эаанамічную базу ўзнікнення закупніцтва, зразумець юрыдычныя акты гэтага часу і канчатковае афармленне інстытуту закупніцтва ў Статуце 1529 г.

Ф. І. Леантовіч у працы, вельмі каштоўнай дзеля свайго часу, „Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV-XVI столетий“, даследуе пытаньне аб „закупных людях“ у некалькіх мейсцах, грунтуючыся, гал. чын., на адпаведных артыкулах Статутаў усіх трох рэдакцый. Для Леантовіча „закупные люди“ — гэта частка вясковага насельніцтва, якая часова ня мае свабоды і знаходзіцца ў даўгавай залежнасці ад пэўнае юрыдычнае асобы. Аналіз юрыдычнага матар'ялу дазваляе Леантовічу прыйсці да вываду, што „закупничество, вообще, было состоянием временной несвободы, в течение которой должник подчинялся господской власти, под какой находились все зависимые люди“¹⁾. Леантовіч констатуе, што людзі залежныя, „состоявшие в долговой зависимости“ у актах адзначаюцца пад назовай „закладники“, якім тэрмінам адзначалася гэткае становішча, калі людзі трапілі да свайго кредытора „для отработки долга“. Тэрмін „закладень“ ужо не вядомы Літоўскаму Статуту. У ім гэтакія даўжнікі называюцца: „закупными“ або „людьми закупными“.

Па думцы Ф. І. Леантовіча, закупніцтва, згодна Літоўскім Статутам, падзялялася на некалькі катэгорый: 1) закупніцтва вольнае, калі даўжнік трапляў на службу да кредытора самахоць, па уласнай волі, 2) закупніцтва ўрадовае, калі даўжнік выдаваўся кредытору ў выніку судовае пастановы, 3) закупніцтва прыняволеннае, калі кредытор сілком прынявольваў даўжніка службы сабе²⁾. Адсюль некалькі незразумелым зьяўляецца цьварджэньне М. Н. Ясінскага, быццам у Літоўскім Статуце, паводле досьледу Леантовіча, гаворыцца аб урадовым закупніцтве³⁾. Фактычна гэта супярэчыць усяму таму, што было выказана Леантовічам аб закупных людзях.

„Люди закупные“ и „закладни“ складаюць у Леантовіча адну і тую-ж самую соцыяльную катэгорыю, з тэй толькі розніцай, што пры адналькавасці іх юрыдычнай прыроды, яны маюць розныя назвы.

¹⁾ Леантович Ф. І., проф. — Крестьяне Юго-зап. Росии по Литовскому праву XV-XVI ст. — Киев. Унив. Изв. 1863 г. X, стар. 11.

²⁾ Ibidem стар. 71.

³⁾ Ясинский М. Н. проф. Закупы Русской Правды и памятников Зап. Рус. Права. — Сборник статей по истории русского права. Киев. 1904, стар. 440.

Усе назіранні Леантовіча заслугоўваюць на ўвагу. Яго досьледамі устанаўляецца існаваньне інстытуту сацыяльна-залежных людзей, якія знаходзіліся ў залежнасьці ад пана і пад яго юрыздыкцыяй, за вылучэньнем толькі таго выпадку, калі гэтыя закладні жылі на тэрыторыі места з майдэборскім правам⁴⁾. Леантовіч абмяжоўваецца вывучэньнем выключна пытаньня аб пахаджэньні закупніцтва. Але самы гэты інстытут не падпаў пад яго аналіз і дасьледваньне. Аўтар нібыта ў гэтым і не адчуваў асаблівай неабходнасьці, бо юрыдычная прырода закупніцтва была Леантовічу цалкам яснай.

Ён проціпастаўляе „закупных людзей“ іншым катэгорыям залежных людзей, бо яны не адчужаліся паводле продажу, памены і іншымі спосабамі, як з зямлёй, таксама і без зямлі⁵⁾. На думку Леантовіча, „люди закупные“ супрацьлеглы „людям за ставным“, якія складаюць асобную катэгорыю часова залежных юдзей.

Вось якая была ў проф. Леантовіча ўстаноўка пытаньня аб „закупных людзях, уярышню высунутага ім у літаратуры.

Ужо на падставе даных Леантовіча нельга не адзначыць пэўную дваістасьць у юрыдычным становішчы закупаў. Адны закупы беспасярэдна падлягалі юрыздыкцыі сваіх паноў, між тым як закупы зямляўласьнікаў, калі апошнія жывуць у месце з майдэборскім правам, належалі да юрыздыкцыі войта. І наогул пастаноўка Леантовічам пытаньня аб закупах досьць складаная.

Самай інстытут сацыяльнай залежнасьці павінен быў спыніць на сабе ўвагу дасьледчыкаў літоўска-беларускага права. Між тым гэтае пытаньне на працягу значнага часу было па-за межамі дасьледваньняў гісторыкаў і юрыстаў. У значнай меры гэта, відаць, залежала ад таго, што пытаньні з гісторыі літоўска-беларускага права наогул яшчэ знаходзіліся ў стадыі першапачатковае распрацоўкі. Урэшце, адзін з выдатнейшых гісторыкаў рускага права, Кіеўскі профэсар М. Ф. Уладзімірскі-Буданаў, згодна традыцы Кіеўскай школы гісторыкаў-юрыстаў, зацікавіўся праблемамі літоўска-беларускага права. Ён была ўтворана нават гістарычна-юрыдычная школа. Моц Уладзімерскага-Буданава, як дасьледчыка, у яго дасканалым, вострым аналізе дакумэнту. Але конструкцыйная частка не заўсёды ўдавалася Уладзімерскаму-Буданаву. Цікавячыся сямейным правам XVI стал., Уладзімерскі-Буданаў меў пад рукамі некалькі дакумэнтаў да сямейнага права, якія таксама давалі яму мажлівасьць закрануць інстытут закупніцтва. Уладзімірскі-Буданаў, ня высоўваючы пытаньня аб пахаджэньні закупніцтва імкнуўся давесці, што на падставе норм сямейнага права, бацькі мелі права на свабоду дзяцей і наогул тых асоб, якія знаходзіліся ў залежнасьці ад сямейнай улады⁶⁾.

Калі з боку дасьледчыкаў ужо была констатавана наяўнасьць такога важнага інстытуту, як закупніцтва, то зусім зразумела, што М. К. Любаўскі ў сваёй вялікай працы, якая надрукована была праз два гады пасля кнігі Уладзімерскага-Буданава, павінен быў закрануць пытаньне аб „закупных людзях“. Спецыяльна вывучаць інстытут закупных людзей ён ня імкнуўся і толькі закрануў яго, паколькі гэта было неабходна дзеля ўсебаковага вывучэньня сацыяльнага складу насельніцтва воласьці на тэрыторыі Вял. Кн. Літоўскага. У сваіх заў-

⁴⁾ Леантович Ф. І. Ор. cit., стар. 11.

⁵⁾ Ibid., стар. 8.

⁶⁾ Владимирский-Буданов, М. Ф. — Чер-

ты семейного права XVI в. Гл. Очерки из истории Литовско-русского права. Вып. II. Киев 1890, стар. 25.

вагах аб закупах Любаўскі скарыстоўвае даныя Літоўскага Статуту і архіўныя матар'ялы, якія, наогул, у збытковай колькасці прыцягнуты ім да досьледу. Але трэба адзначыць, што ўстаноўка пытання аб закупах у яго ня поўная і што вывады, да якіх прыйшоў проф. Любаўскі, выклікаюць супярэчаныі.

М. К. Любаўскі сустрэўся з інстытутам закупніцтва пры вывучэнні сацыяльнага складу насельніцтва „волостей“ вялікага князя. У той час, як Леантовіч тлумачыў паходжэнне закупніцтва на аснове артыкулаў Літоўскіх Статутаў усіх трох рэдакцый, — Любаўскі карыстаецца ня столькі Статутам (1529 г.), колькі актавым матар'ялам. Гэткі падыход трэба лічыць правільным: актывы матар'ял дазваляе ўстанавіць гэнэзіс інстытуту закупніцтва, тады як даныя Літоўскага Статуту адзначаюць інстытут закупніцтва ў пэўным ужо юрыдычным афармленні. Апроч таго актывы матар'ял адбівае рэальнае жыццё з усёй яго рознастайнасцю і цякучасцю, тады як юрыдычныя нормы Літоўскіх Статутаў характарызуюць інстытут закупніцтва толькі з пункту погляду выслугі закупа. Аднак Любаўскі скарыстаў параўнаўча невялікую колькасць актаў. Мабыць з гэтае прычыны яго разважанні адносна закупаў не адзначаюцца тэй яснасцю, якая пажадана ў гэтым складаным і важным пытанні.

Любаўскі знаходзіць у актах Літоўскае Мэтрыкі наяўнасць двух катэгорый людзей: адна паводле тэрмінолёгіі мае назову— „закупы“, і другая— „люди в пенезех“. Любаўскі рашуча выказваецца супроць змяшэння гэтых двух катэгорый людзей. На думку Любаўскага, закупніцтва ўтварылася ў выніку таго, што збыдзельны сяляне не маглі несці з сваіх зямель „самостоятельные службы“, чаму і накіроўваліся карміцца працай па людзях. Гэткія людзі, якія імкнуліся, каб прыдбаць сабе сродкі існавання сваёю працай, называліся „наймітамі“. Пацьвярджэнне гэтаму Любаўскі знаходзіць у актах, якія сведчаць, што „многие отчичи“ пайшлі прочкі з сваіх зямель і „ходячи по людям кормятся“. Побач Любаўскі прыводзіць сьведчанне іншага акту, што „отчичи“ пакінулі сваю зямлю і „ходят по людям в закупех“). І трэба лічыць, што Любаўскі слухна высветліў зьяўленне закупніцтва, як вынік убоства „господарского отчича“. Але ў далейшым у тлумачэнні інстытуту закупніцтва ён пайшоў няправільным шляхам.

У тлумачэнні тэрміну „закуп“ Любаўскі адпраўляецца ад тлумачэння гэтага тэрміну, якое прынята Сергеевічам, выдатнейшым прадстаўніком формальна-догматычнай школы ў гісторыі рускага права. Між тым Сергеевіч гаварыў аб закупе Рускае Праўды, чаму і М. К. Любаўскаму перш, чым солідарызавацца з Сергеевічам, неабходна было давесці, што закупы эпохі Рускае Праўды „пространной редакции“ і закупы XV і пачатку XVI стал. Літоўска-беларускай дзяржавы, — ёсць адзіны і той-жа самы сацыяльны інстытут. Аднак, апошняга М. К. Любаўскі ня выканаў. Гэта да некаторай ступені зьменшыла каштоўнасць яго вываду. М. К. Любаўскі сам адчуваў наяўнасць у сваіх формулах і няўвязку іх з формуламі Сергеевіча, і схіляўся быў вызнаць, што Сергеевіч тлумачыць тэрмін „закуп“ ня зусім правільна, бо гаспадар, уладар закупа меў, напэўна, больш права на закупа, чымся на найміта. Гаспадар, запраўды, меў права зьвернуць закупа ў нявольніка— „раба“, калі апошні ўцякаў ад свайго гаспадара, „не отработавши

?) Любавский, М. К.—Областное деление и местное самоуправление Лит.

долга". М. К. Любаўскі ўносіць абмежаванні ў тлумачэнне Сергеевічам гэтага адзначэння. Відаць адсюль, што закуп і найміт—гэта ня ёсьць два аднальковыя соцыяльныя інстытуты. Але што такое „закуп“?—у М. К. Любаўскага засталася нявысьветленым.

Дасьледуючы інстытут закупніцтва, М. К. Любаўскі зрабіў адну істотную методолёгічную памылку. У інстытуце закупніцтва Любаўскі бачыў соцыяльную зьяву—„тождественную эпохе Русской Правды“. Між тым прыняцьце гэтае думкі аксіоматычна—выклікае, напэўна, ваганні і супярэчанні. Было неабходна давесці тоясамасьць „закупа“ эпохі Рускае Праўды і „закупа“ XV і пачатку, XVI стал. З другога боку, было патрэбна звярнуць большую ўвагу на прычыны зьяднення сьяянства, у выніку якога пасобныя людзі траплялі ў „закупы“⁸⁾, бо самы процэс зубожаньня сьяянства і наяўнасьць асоб, якія прыймалі закупаў, тлумачыўся гаспадарчымі ўмовамі таго часу.

М. К. Любаўскі падыходзіць да пытаньня зусім абстрактна. Канстатуючы існаваньне закупаў, як вынік процэсу зьяднення сьяянства, М. К. Любаўскі замест таго, каб паглыбіць досьледы ў крыніцах і дэталёва аналізаць іх, рушыў сьледам за формальна-догматычнай тэорыяй Сергеевіча. Вось чаму ён і трапіў у „тупік“, з якога яму так і не пашчасыціла выйсьці.

Адзначаючы асобную катэгорыю людзей, т. зв. „людей в пенезях“, М. К. Любаўскі супроцьпастаўляе іх „закупам“. На думку М. К. Любаўскага „люди в пенезях“—гэта былі сьяяне, „которые садились в имениях к частным владельцам на крестьянских участках, взяв у них ссуду и обзавшись служить крестьянской службою до уплаты долга“⁹⁾.

Відаць „люди в пенезях“—ня ёсьць „закупы“. І ў докумэнце, на які спасылаецца Любаўскі, „закупы“ выдзелены ў асобную катэгорыю ў адносінах „к людям в пенезях“.

М. К. Любаўскі цалкам правы, калі адмаўляецца зьмешваць закупаў з „людьми в пенезях“. Існаваньне апошніх нагадвала на якую-колечы новую форму соцыяльна-эканомічнае залежнасьці, і фактычна на гэтым фоне вырас новы інстытут соцыяльна-эканомічнай залежнасьці—інстытут прыгоннага права (крепостного права). У сучасны момант трэба лічыць бяспрэчным, што М. К. Любаўскі ня мае рацыі ў сваіх назіраньнях адносна закупніцтва, якія, відаць, знаходзіліся ў сувязі з тым, што ў яго распараджэньні была параўнаўча невялікая колькасьць докумэнтаў, якія маглі-б ахарактарызаваць інстытут закупніцтва са ўсёй дакладнасьцю. Таксама пры дасьледваньні інстытуту закупніцтва нельга выходзіць ад гіпотэзы тоясамасьці закупа эпохі Рускай Праўды і больш позьняга часу.

Кіеўскі проф. М. Н. Ясінскі быў першым дасьледчыкам, які спецыяльна заняўся закупамі, як тэмай самастойнае гістарычна-юрыдычнае працы. У сваім артыкуле „Закупы Русской Правды и памятников Западно-русского права“ Ясінскі дасьледваў значную колькасьць актавых матар'ялаў. У яго распараджэньні было шмат больш докумэнтаў, чымся ў папярэдніх дасьледчыкаў. Аднак, аўтар у сваёй працы дапушчае з самага пачатку цэлы шэраг методолёгічных памылак. Перш за ўсё Ясінскага цікавіць ня самы інстытут „закупных людей“, як інстытут, які склаўся на глебе літоўска-беларускае дзяржавы, але жаданьне ўстанавіць „преемственную связь“ між інстытутам „закупничества“ эпохі Рускай Праўды з інстытутам „закупничества“

⁸⁾ Ibidem, стар. 395.

⁹⁾ Ibidem, -стар. 394.

больш позняга часу, каб на падставе высвятленья ўзнікнення і характарыстыкі юрыдычнае прыроды гэтага больш позняга інстытуту закупніцтва вытлумачыць пахаджэнне і юрыдычную прыроду „закупа“ „Рускай Праўды“. Інакш кажучы,—тое што для М. К. Любаўскага было прадметам мімаходнага назірання,—гэта для М. Н. Ясінскага паўстала ў якасці спецыяльнага досьледу. І калі М. К. Любаўскі імкнецца давесці пахаджэнне інстытуту закупніцтва, як вынік „договора-найма“, то Ясінскі ставіць мэтай давесці пахаджэнне закупніцтва ў рэзультаце „договора-займа“.

У гэтым Ясінскі і Любаўскі, ня глядзячы па супярэчнасці ў сваіх канчатковых вывадах, вельмі шчыльна падыходзяць адзін да аднаго ў мэтадалёгічным сэнсе. Ясінскі забывае, што ад XIV ст. няма актаў, чаму нельга прасачыць беспасрэдную насьледную сувязь між закупамі эпохі Рускае Праўды і часамі публікацыі першага Статуту. Другая памылка Ясінскага ў тым, што дэля вывучэння інстытуту закупніцтва ён прыцягвае ня толькі матар’ял XV і пачатку XVI ст. і наогул опэруе матар’ялам усяго XVI сталяцця, але пры гэтым параўнаўча мала ўвагі зварачае на матар’ял, які знаходзіцца ў Літоўскім Статуце 1529 г.

Дасьледуючы акты Літоўскае Мэтрыкі XV-XVI ст., Ясінскі прыходзіць да вываду, што закуп ніякім чынам ня быў наймітам, як лічаць—Сергеевіч і іншыя дасьледчыкі,—але што інстытут закупніцтва ўзьнік на падставе „договора-займа, соединенного с личным закладом“. Закуп быў не наймітам, а даўжніком, які забяспечваў свой доўг „залогом или закладом своей личности кредитору и погашавшим этот долг, если не было иного условия, своею работой или службой в пользу кредитора“. У гэты самы час Ясінскі ня згодны адмовіцца ад генэтычнае сувязі паміж закупамі эпохі Рускай Праўды і закупамі XV-XVI стал., бо закупніцтва XV-XVI стал., на яго думку, „находится в несомненной и тесной генетической связи с закупничеством Русской Правды и отрицание этой связи было-бы равносильно утверждению, что западно-русское закупничество вышло, так сказать, из пены морской“¹⁰⁾.

Запраўды калі, Ясінскі тлумачыў закупніцтва толькі на падставе адных формальна-юрыдычных разважаньняў, то інстытут закупніцтва ў яго працы вырас нібыта з „пены морской“. Досьць было, між тым. Ясінскаму паставіць дасьледваньне інстытуту закупніцтва ў сувязь з тагочаснымі эканамічнымі ўмовамі жыцця, з разьвіцьцём фэўдальнага земляўладаньня,—каб ён убачыў што інстытут закупніцтва ўзьнік ня „з пены морской“, і што для яго аб’ясненьня зусім ня трэба пэўнай сувязі паміж інстытутам закупніцтва Рускай Праўды і закупніцтвам XV-XVI стал.

Не згаджаючыся з думкай М. К. Любаўскага, што „люди в пенезях“ былі не закупамі, Ясінскі лічыць гэты вывад „поспешным и почти ничем не аргументированным“¹¹⁾. Калі М. К. Ясінскі не пагадзіўся з М. К. Любаўскім, то яму з свайго боку неабходна было давесці, што „закупы“ і „людзі в пенезях“ гэта тое-ж самае, што гэта ёсьць толькі адмена аднаго і таго-ж інстытуту, што справа толькі ў формулёўцы.

Паставіўшы сабе за мэту давесці тоясамасьць гэтых двох інстытутаў і зьняпраўдзіць тэкстуальна-правільнае разуменьне Любаўскім

¹⁰⁾ Ясинский М. Н. *Op. cit.*, стар. 463.

¹¹⁾ *Ibidem*, стар. 457, вынаска 50.

документа, М. Н. Ясінскі імкнецца свае разважанні пацьвердзіць ня данымі станоўчага характару, а агульнымі меркаваннямі гіпотэтычнага характару. Відаць, што хоць Ясінскі і лічыў выказанія заўвагі і вывады Любаўскага надта сквапнымі і мала абгрунтаванымі, усёж такі прыведзеныя ім довады выклікаюць шмат сумненняў і ясная формулёўка Любаўскага, якая праводзіць дэмаркацыйную рысу паміж „закупамі“ і „людзьмі в пенезях“, павінна быць прызнана правільнай.

Што-ж дае гістарычна-юрыдычная літаратура да гэтага пытання?

Ёю сабраны пэўны матар'ял і пастаўлена самае пытаньне для дасьледваньня. Але яна не дасьледвала яго належным спосабам. Зразумела, што між поглядамі Леантовіча, Любаўскага і Ясінскага—вялізная розніца. У гэтай адмене заўважаюцца значныя посьпехі ў вывучэньні гісторыі Літоўска-беларускага права. Высунутая праблема застаецца без разьвязаньня, але мэтоды разьвязаньня ужо маюцца пэўныя. Неабходна забыцца на закупы Рускай Праўды пры вытлумачэньні інстытуту закупаў, адкласьці апошнюю ў бок. Досьледы трэба абмежаваць самастойным вывучэньнем інстытуту закупніцтва XV і пачатку XVI стал., не ўзьнімаючы пытаньня аб тым: ці існуе генэтычная сувязь між а) закупам XV, пачатку XVI стаг. і б) закупом Рускай Праўды, або яе няма? „Прывнесение чужестороннего элемента“ не дапаможа, каб правільна разьвязаць высунутае пытаньне і таксама дасьледваць яго належным чынам. Правільнае вырашэньне пытаньня аб закупам мажліва толькі тады, калі дасьледчык абмяжуецца вывучэньнем матар'ялу XV і пачатку XVI стал. і паставіць яго ў самую шчыльную сувязь з тагачаснымі эканамічнымі ўмовамі, і, ўрэшце, у становішчы апошніх будзе шукаць зараджэньня, разьвіцьця і юрыдычнага афармленьня гэтага цікавага інстытуту соцыяльнае залежнасьці.

II.

У ўмовах фэўдальна-гарадзкой гаспадаркі юрыдычная тэрміналёгія яшчэ не магла стаць канчаткова вытрыманай. Юрыдычная тэрміналёгія толькі паступова апрацоўвалася і афармлялася, пакуль атрымала канчатковую формулёўку ў Літоўскім Статуце першай рэдакцыі. Юрыдычныя інстытуты, зараджэньне і развой якіх знаходзіліся ў залежнасьці ад агульных умоў разьвіцьця і становішча фэўдальна-гарадзкае гаспадаркі, утвараліся і афармляліся паступова на працягу XV і пачатку XVI стаг. Літоўскі Статут 1529 г. даў юрыдычную формулёўку ўсіх гэтых інстытутаў, стварэньне і разьвіцьце якіх заўважаецца ў актах XV і пачатку XVI стаг.

Зразумела, што для характарыстыкі інстытутаў, якія па выглядзе мелі між сабой што-колечы агульнае, але фактычна па сваім зьмесьце рэзка розніліся, у гістарычна-юрыдычных актах таго часу ўжываліся аднолькавыя юрыдычныя тэрміны. Чаму было-б няправільна лічыць, што аднолькавасьць тэрмінаў адзначае ўжо і тоясамасьць інстытутаў. Юрыдычныя тэрміны маглі быць вэрбальна адны і тыя-ж, г. зн. аднагучныя словы. Гэта толькі-б сьведчыла аб слаба разьвітай юрыдычнай тэрміналёгіі. Аднак, зацьвярджаць на аснове вэрбальнае тоясамасьці тэрмінаў, тоясамасьць і „внешнеформальную“—тых або іншых інстытутаў, — было-б няправільна. Між тым, гэткая мэтадолёгічная памылка была зроблена М. Н. Ясінскім; а М. К. Любаўскі і Ф. І. Леантовіч, не ганяючыся за вялікай колькасьцю аднагуч-

ных тэрмінаў і аднахарактэрных матар'ялаў, шчасна ухіліліся памылкі, якая зроблена Ясінскім.

Адсюль, для выяўлення юрыдычнай прыроды інстытуту закупніцтва, у першую чаргу, неабходна разабрацца ў той юрыдычнай тэрміналогіі, якая ўжывалася ў актах таго часу ў адносінах да закупаў. Пры тым-жа трэба разглядзець змест тых інстытутаў ня ў слоўным, а ў юрыдычным сэнсе, што адзначаліся аднагучнымі тэрмінамі. Было-б, бязумоўна, памылкова шырока карыстацца адной толькі тэрміналогіяй, якая яшчэ ня здолела ўсталявацца і, на падставе гэтага, рабіць якія колечы шырокія вывады і назіранні адносна інстытуту закупніцтва.

М. Н. Ясінскі жорстка падыходзіў да сваіх папярэднікаў. На яго думку, апошнія ня досыць глыбока і уважліва дасьледвалі пытаньне аб закупах. Сам Ясінскі меў у сваім распараджэньні значную колькасьць актаў адносна закупніцтва. Гэта дазволіла яму, як ён зацьвярджае, уразумець „действительный смысл“ інстытуту закупніцтва і адначасова пазбавіцца памылкаў, якія зрабілі папярэднія дасьледчыкі.

М. Н. Ясінскі мае рацыю ў сваім зацьвярджэньні, што паміж актаў сустракаецца шмат докумэнтаў, дзе ужываюцца тэрміны: „закупить“, „заставить“, „закуп“, „закупный“; аднак, на падставе толькі аднаго гэтага тэрміналогіі было-б памылкова рабіць агульныя вывады. Ззначаючы, што ў актах часта ўжываецца слова „закупить“, Ясінскі лічыць, што яно азначае не пакупіць, або арэндаваць, але нешта зусім іншае, а менавіта тое самае, што адзначаецца выразам „взять в заставу“, т. е. в залог. Тэрмін „запродать“ тоесамы з тэрмінам „заставить“, і даць у „залог, в заклад, в обеспечение долга“. Назоўнік „закуп“, на думку Ясінскага, „как прежде встречающееся — закупля“, адпавядае „заставе“, т. е. паводле сучаснай тэрміналогіі — „залог“, „заклад“. Адсюль прыметнік — „закупный“ адзначае — „взятый в заставу“, т. е. „в залог или в заклад“.

Выразы: „быть в пенезях“, „держать в пенезях“ — адзначалі тое-ж самае, што і выразы: „быть в закупе“, меть в закупех, меть в заставе“, г. зн. быць, трымаць або мець „в залоге, в закладе“¹⁾.

Тлумачэньне вышвызначаных тэрмінаў Ясінскім — зусім верна. Але гэтым тлумачэньнем яшчэ не высвятляецца юрыдычная прырода закупніцтва. Нават, выходзячы з меркаваньняў Ясінскага, бадай нельга выявіць запраўдную юрыдычную прыроду закупніцтва. Ясінскі лічыць, што „закупные люди, называвшиеся так только потому, што имение было отдано в заставу; и закупные люди, которые стали в непосредственно долговые отношения к своему господину, — фактически одно и то же“. Між тым, у першым выпадку „закупные люди“ адзначаюцца гэтым тэрмінам таму, што была закуплена зямля, зямля знаходзілася ў „заставе“. Значыць, сутнасьць справы ў заставе зямлі, а не ў закупленых людзях. Права распараджэньня закупнымі людзьмі будзе вызначацца правам распараджэньня застаўнай зямлёй. У другім выпадку даўжнік трапляе у павіннасныя адносіны („в обязательственные отношения“) да свайго крэдытора, і, на грунце гэтых адносін, ён абавязаны несці пэўную службу, якую мажліва разглядаць як выплату самай пазыкі. Самая-ж пазыка была забяспечана асобай пазычальніка. „Господин закупа“ будзе непасрэдна эксплёатаваць свайго даўжніка, бо апошні з прычыны пазыкі ўступіў у простыя непасрэдныя асабістыя адносіны да яго. Таксама, калі ўладар прыгоннага селяніна атры-

¹⁾ Ibidem, стар. 449.

моўвае пазыку і ў забясьпеку пазыкі дае „ссудодателю“ свайго селяніна, то апошні будзе таксама называцца „закупным чловеком“, паколькі самая ўмова („сделка“) будзе адзначацца дзеясловным тэрмінам „закупити“. Аднак, у даным выпадку, „закупны чловека“ зьяўляецца ня суб'ектам умовы, але аб'ектам. Права крэдытора карыстацца яго сілай, яго працай будзе залежаць ад таго, што на моцы ўмовы пазыкі, якая забясьпечана прыгонным чалавекам, „ссудодатель“ атрымаў права эксплёатаваць закупнога чалавека да таго часу, пакуль даўжнік ня выплаціць ўсяго доўгу.

Такім чынам, было-б памылкай пайсьці за Ясінскім і згодзіцца з тым, што вербальная аднагучнасьць тэрмінаў адзначае і тоясамасьць юрыдычных інстытутаў. Адсюль вынікае, што Ясінскі ня досыць глыбока і ўважліва дасьледваў адпаведныя акты XV-XVI стаг.

Прымаючы пад увагу няяснасьць і забытанасьць юрыдычнай тэрмінолёгіі, паколькі апошняя толькі афармлялася ў XV і пачатку XVI стаг. зьвернемся да актавага матар'ялу і паспрабуем разабрацца, як у тэрмінолёгіі, таксама і ў самых інстытутах, якія адзначаюцца гэтай агульнай тэрмінолёгіяй. Толькі гэты шлях дазволіць правесці розьніцу між аднагучнымі тэрмінамі, выявіць рэальны зьмест адпаведных юрыдычных інстытутаў. Такі спосаб будзе зусім правільнай пазыцыяй пры дасьледваньні інстытуту „закупов“ і „закупных людзей“ у сьціслым сэнсе гэтага слова.

Ужо Леантовіч адзначаў, што ў актах сустракаюцца так званыя — „люди пограбленные“. На думку Леантовіча—гэта і ёсьць інстытут закупніцтва, аднак прымусовага, калі фізычная асоба стала ў непасрэдных асабістых залежных адносінах не па добрай волі, а ў выніку дапасаваньня сілы, бо, відаць, гэта фізычная асоба зьявілася няздатнай, каб выканаць узятыя на сябе ўмовы. Крэдытор, каб пярэдзіць страту сваіх грошаў, сваей маемасьці, або матар'яльнай шкоды, — накладвае руку на свайго даўжніка і прымушае апошняга гвалтам працаваць на сябе для зьвярненьня коштаў доўгу.

У лісьце вял. кн. Аляксандра на імя князя Міхала Глінскага, ад 29 красавіка 1506 г., паводле якога быў дадзены дазвол на выкананьне тэстамэнту кіеўскага ваяводы Зьмітра Пуцяціча, знаходзім упамін аб нявольных людзях, „*которых былом пограбил в винах и в иных некоторых трудностях*“. Гэтыя паграбаваныя людзі, як нядбалыя даўжнікі, зрабіліся нявольнымі. Згодна тэстамэнту, яны атрымалі свабоду²⁾.

З пункту погляду фэўдальна-гарадзкога права ваявода Пуцяціч абыйшоўся правільна. Даўжнік апынуўся ў немажлівасьці заплаціць узятага, або выканаць узятых на сябе ўмоў. Неакуратны даўжнік быў паграбаваны і зрабіўся нявольным чалавекам крэдытора кн. Пуцяціча, але атрымаў свабоду паводле яго тэстамэнту. Трэба адзначыць, што дзяслоў „пограбити“, „грабити“ сустракаецца досыць часта ў юрыдычных актах таго часу. Судовая практыка нічога бязпраўнага ня бачыла ў тым, — а гэта зусім зразумела пры агульным характары суда гэтай эпохі, — што тая або іншая фізычная асоба накладвала сваю руку на другую фізычную асобу, якая знаходзілася ў адносінах да першае асобы ў якіх-колечы абавязальных адносінах. Сам крэдытор, зацікаўлены ў снагнаньні свае пазыкі, праяўляў уласную ініцыятыву ў сэнсе звароту гэтага доўгу. Відаць, гэтакі „грабеж“, не-

²⁾ Акты Зап. Рос. т. I, № 224.

залежна ад таго быў ён правільным або няправільным, меў юрыдычную падставу або ня меў,—сьведчыў толькі аб прысутнасці глыбокае сваволі.

У іншых актах знаходзім паказаньні, што „грабіць“ людзей і аддаваць іх тым асобам, з якімі яны былі злучаны тымі або іншымі абавязальнымі адносінамі, здаралася і па суду. Гэта мела мейсца звычайна ў тых выпадках, калі сама зацікаўленая асоба накіроўвалася ў суд за выракам па спрэчнаму пытаньню. Суд выдаваў адказчыка ісцу, ужо на падставе судовае пастанова. Тым ня менш і гэты судовы вырак, „с права“, адзначаўся ў актах тымжа самым дзеясловам-тэрмінам „пограбіти“. Розьніца была толькі ў спосабе атрымання права на выкарыстаньне асобы адказчыка, але ня ў самым характары ўжытку гэтае асобы, якая „была пограблена“, і якая праз гэта стала ў просты абавязальны адносіны да свайго крэдытора.

Вось прыклад.

Неякі Віктар Габрыяловіч пазычыў Вайцэху Петрашэвічу адзін рубель грошэй. Сваю пазыку Габрыяловіч забясьпечыў зарукай („поручительством“) з боку Юр'я Млечка. Даўжнік не заплаціў сваячсва доўгу, і быў паграбаваны крэдыторам „за тые пенези“. Даўжнік, незадаволены гэткай перамай свайго лёсу, зьвярнуўся да суда. Апошні сваім выракам 26. IV. 1510 г. вызнаў, што паручнік Млечка быў абавязаны выплаціць ісцу ў працягу чатырох тыдняў усю пазычаную суму грошай³⁾. Відаць у даным выпадку суда прызнаў акт паграбаванья нямаючым сілы толькі таму, што быў паручнік, які і павінен быў аплаціць прынятую на сябе заруку. Самы-ж даўжнік атрымаў свабоду.

Трапляліся выпадкі, што зацікаўленая асоба ўскладала спагнаньне на маемасьць адказчыка, калі маемасьць была ў наяўнасці і магла поўнасьцю зьвярнуць страты ісца. Так, Барысаўскі мешчанін Мішка Лявонавіч скардзіўся на гаспадарскага служэбніка Саву, што той адабраў у яго „безвінно—коня“. На судзе выясьнілася, што на вызначаным мешчаніне Мішку ляжала „старая порука пять коп грошей“. Гэтыя 5 коп плаціліся замест тых стацый, якімі патрэбна было падыймаць паслоў, што праяжджалі праз Барысаў. Мішка Лявонавіч не заплаціў сваіх 5 коп грош. Чаму служэбнік Сава і паграбаваў ў яго каня. Мішка быў незадаволены рабункам і пачаў справу ў судзе супроць служэбніка Савы. Абодвы бакі спасылаліся на трэцюю асобу—мешчаніна Якіма Безну. Апошні на судзе пацьвярдзіў, што на мяшчанах запраўды ляжала „старая порука“. Мешчанін Мішка прайграў справу і павінен быў або ўтраціць каня, або заплаціць 5 коп грошаў⁴⁾.

Вось яшчэ адна справа.

Гаспадарскі селянін Эйшыскай воласьці Екцяла скардзіўся на Эйшыскага намесьніка, пана Андрэя Давойнавіча, што „зграбіл яго безвінно“. Справе быў дадзены ход. Адказчык на судзе заявіў, што паграбіў ісца „с права“, бо ён быў вінен „полтину панскую повинную“. Аднак, істец ня здолеў падмацаваць іск.—Земскі маршалак Ян Мікалаевіч даў загад аб выстаўленьні сьведкаў. Апошнія паказалі, што іск правільны і судзьдзя вынес рэзолюцыю, згодна якой намесьнік Станіслаў Юрэвіч меў права „полтину грошей пана его справити“⁵⁾.

³⁾ Р. И. Б. т. XX, кн. I, № 2.

⁴⁾ Р. И. Б. т. XX, кн. I № 54, IV.

⁵⁾ Р. И. Б. т. XX, кн. I, № 120.

У гэтым выпадку паграбаваньне было прызнана правільным па суду. Гаспадарскі селянін стаў у адносінах да пана Станіслава Юрэвіча „человеком пограбленным“.

Напэўна бывалі і гэтакія выпадкі, калі акт паграбленьня быў актам голага гвалту і ня меў над сабой аніякае юрыдычнае падставы. Так, нейкі Петко Мілевіч падаў іск на мешчаніна Дроню Ленцовіча, які адабраў у яго клячу. Ісьцец паказаў, што ён заарэндаваў у адказчыка істобку за 20 грошаў у год. На судзе пацьвердзілася, што Петко Мілевіч арандаваў істобку за 20 гр. у год. Таксама высветлілася і тое, што ісьцец ужо раней падаваў скрагу на адказчыка. Камецецкаму намесьніку і гэты іск выйграў. Суд прапанаваў адказчыку давесьці несправядлівасьць апошняга судовага выраку, але ён ня здолеў гэтага давесьці. З гэтае прычыны ісьцец Петка Мілевіч быў здаволены судом⁶⁾.

Даныя ўсіх гэтых докумэнтаў з выстарчальнай вочавіднасьцю сьведчаць аб практыцы таго часу— „возмещать убытки“ або шляхам конфіскацыі маемасьці, якая была здольна пакрыць агульную суму страт, або шляхам накладваньня рукі ісца на самога адказчыка, прыцягваючы яго да нясьленьня асабістай службы, у якасьці „возмещения“ матар’яльных страт ісца. Дапушчэньне „грабительство“ людзей без суда вызначала, з аднаго боку, слабасьць дзяржаўнага апарату і, з другога, моц таго звычайу, з прычыны якога нядбалы даўжнік сплачваў сваю пазычку або маемасьцю, або сваёй асобай.—„Вмешательство“ суда ў гэтыя адносіны азначала намер з боку суда і адміністрацыі надаць юрыдычнаму звычайу моц закона.

Разважаючы юрыдычную прыроду „людей пограбленных“, з дакладнасьцю можна зацьвердзіць, што апошнія, як нядбалыя даўжнікі, станавіліся ў непасрэдня залежныя адносіны да сваіх крэдытораў, якія гэтым самым атрымоўвалі права шырокага выкарыстаньня іх асобы ў мэтах звароту сваіх страт.

Той-жа Ф. І. Леантовіч адзначаў прысутнасьць у актах слова „закладень“. Паводле яго думкі, гэта—сынонім тэрміна „закуп“.

Леантовіч цалкам правільна азначае прысутнасьць у докумэнтах асобнага тэрміна „закладень“. Пад „закладнямі“ трэба разумець соцыяльную групу, якая трапіла ў залежныя адносіны да земляўласніка. Правільна адзначаў Леантовіч прысутнасьць пэрсональнай залежнасьці ў інстытуце закладніцтва. Але тлумачэньне дасьледчыкам самай істоты гэтае залежнасьці трэба лічыць памылковым. Леантовіч катэгорычна зацьвярджае, але не даводзіць, што тэрмін „закладень“ быў агульнай назвай людзей, якія аддаліся на паслугу крэдытору „для отработки долга“, і што гэтакі стан залежнасьці даўжнікоў у Літоўскім Статуце называецца— „закупнями, людьми закупными“⁸⁾.

Вось і ўся аргумэнтацыя, якая прыведзена Леантовічам. Лічыць яе за пераканальную нельга. І зусім зразумела, што ўся наступная літаратура, у якой дасьледвалася пытаньне аб закупах, ня лічыла закладней „рабочей разновидностью закупов“.

Леантовіч не звярнуў увагі, што тэрмін „закладень“ сустракаецца галоўным чынам у актах, якія маюць адносіны да тэрыторыі Заходняй Дзьвіны і верхняга Дняпра—Полацкай, Віцебскай і Смаленскай земляў, і што ў актах, якія датычацца іншых частак тэрыторыі Вял. Кн. Літоўскага, гэты тэрмін ня ўжываецца. Няма сьлядоў

⁶⁾ Ibidem, № 193.

⁸⁾ Леантовіч Ф. И.—Ор. сіт, стар. 71.

гэтага тэрміну і ў Статуце першай рэдакцыі з прычыны таго, што апошні афармляў юрыдычныя адносіны залежнасць, якія ўзніклі на глебе наяўнасці „долговых обязательственных отношений“ паміж двума дагаворнымі бакамі.

Леантовіч досыць формальна аднёсся да тэксту тых актаў, на якія пасылаўся для апраўдання свайго погляду. Гэтыя нават спасылкі на дакументы зусім механічнага характару: яны пакінуты без аналізу. Таму зьцьвярджэнне тоясамасці „закладней“ і „людей закупных“ зьяўляецца нічым не ўгрунтаваным і яго неабходна адкінуць.

Леантовіч, далей не зьвярнуў увагі на гэтую важную акалічнасць, як барацьба паміж Полацкай гарадзкой уладай і мясцовымі як духоўнымі, так і сьвецкімі земляўласнікамі з-за закладняў.

Леантовіч лічыць, што закупы — людзі залежныя падлягаюць юрыздыкцыі свайго пана. Між тым закладні-мяшчане застаюцца ня толькі пад юрыздыкцыяй гарадзкой улады, але і выплачваюць належныя гарадзкія падаткі і, да гэтага, абавязаны выплаціць усе нядоімкі, якія за імі лічыліся. Ужо толькі ўважлівае чытаньне актавага матэрыялу, нават без аналізу тэксту, дазволіла б Леантовічу прыйсьці да іншага вываду. Дакументы дазваляюць констатаваць наяўнасць залежных адносін паміж Полацкімі закладнямі і мясцовымі духоўнымі і сьвецкімі земляўласнікамі. Але гэтыя адносіны, ні ў якім разе, не зьяўляюцца адносінамі, якія ўзніклі на грунце даўгавых умоў паміж бакамі. Констатуючы наяўнасць залежных адносін паміж закладнем і мясцовым земляўласнікам, нельга ня бачыць, што гэтыя адносіны зусім ня былі адносінамі, характар якіх тулумачыцца толькі маемасна-даўгавой залежнасцю старон.

Барацьба між гарадзкой уладай і мясцовымі земляўласнікамі, якая вельмі завастрылася ў XVI стаг., вельмі старадаўняга паходжэння. Ужо вялікая княжацкая ўлада зьвярнула ўвагу на гэтую барацьбу ў судовым выраку, у жніўні 1486 г., з прычыны розных непаразуменьняў, якія выявіліся ў Полацку паміж баярамі і мяшчанамі адносна выканання баярамі земскае павіннасці. Дэкрэт вялікага князя зьвярнуў увагу на тое, што полацкія баяры і полацкі ўладыка трымаюць у месце закладняў, і што гэтыя закладні адмаўляюцца даваць якую-коледы дапамогу „к нашей погребности“. З гэтае прычыны было ўхвалена: „владыче и бояром закладнев за собою в месте Полоцком не надобе мети“⁹⁾.

Відаць, барацьба паміж пасольствам горада Полацка і мясцовымі земляўласнікамі пачалася з тае прычыны, што гарадзкія закладні пачалі адмаўляцца ад удзелу ў выкананні гарадзкой земскай павіннасці. Але з азначанага дэкрэту зусім не выцякае, быццам асновай інстытуту закладняў была даўгавая залежнасць. Зразумела, што мясцовыя земляўласнікі не маглі згадзіцца з гэткай пастаноўкай пытаньня і павінны былі з настойлівасцю прадаўжаць барацьбу за права мець закладняў. Барацьба гэтая скончылася перамогай земляўласнікаў. Пыцьвярджальная „устаўная грамата“ Полацкай зямлі 23 ліпеня 1511 г. дазваляе земляўласнікам, якія жывуць у месце, мець закладняў, калі яны і раней, у часы вял. кн. Казіміра, ужо мелі слуг і закладняў¹⁰⁾.

⁹⁾ Р. И. Б. т. XXVII, Кн. Зап. IV, № 98.

¹⁰⁾ А. З. Р. т. II, № 70.

Закладні абавязаны служыць сваім паном і даваць ім „позем с тых мест“. Гэтыя гарадзкія закладні, калі яны — людзі гандлёвыя або рамесныя, ня могуць быць пасаджаны „на фольварках, полях и сеножатах владыки и игуменьи“. Земляўласнікі карыстаюцца правам асажваць толькі „людей сельских, которые-бы там хлеб робили“. Калі закладні будуць займацца гандлем, то яны павінны „серебщизну и ордынщину з местом нашим платити“¹¹⁾.

У прывілеі на Майдэборскае права гор. Полацку, які зацверджаны 27 жніўня 1510 г., таксама закранута пытаньне аб закладнях. Прывілей констатуе, што полацкія земляўласнікі, як духоўныя, таксама і сьвецкія, маюць закладняў. Пацвярджальны прывілей вымагае, каб усе закладні былі „в послушенстве того права Майтборского, и тим правом от войта и от бурмистров, и рядец судилися и рядилися, и справовалися, и послуги давали и служили“. Прывілей процістаўляе закладняў тым людзям, якія сядзяць на зямлі царкоўнай, або на княжацкай і на баярскай, і якія плацяць „своему господару по-земь . . . подле обычая, как с господарем тое земли вмовят“¹²⁾.

Відаць, і пасьля публікацыі прывілея Полацку на Майдэборскае права, а таксама пацвярджальнай „установной грамоты“ барацьба з-за закладняў ня супынілася. Нядарма вял. кн. Жыгімонту I давялося, у лісьце 10 красавіка 1527 г. на імя Полацкага ваяводы Пётры Кішкі, зьвярнуцца да пытаньня аб закладнях. Ліст не дае дазволу самому ваяводузе трымаць закладняў. Закладні-ж земляўласнікаў павінны быць „в послушенстве и в праве их Майтборском“. Ваявода павінен сабраць усе нядаімкі за мінулыя гады, бо ніякіх павіннасьцяў з месцам закладні ня несці. Усе сабраныя грошы павінны быць унесены „до скарбу нашого“¹³⁾.

Вышазначаныя дакумэнтальныя даныя аб закладнях не дазваляюць далучыцца да погляду Леантовіча адносна юрыдычнай прыроды закладніцтва. Зусім ясна, што залежнасьць закладняў ад сваіх паноў іншага характару, чым адносіны, якія зьяўляюцца на грунце „заклучения договора займа“.

Інстытут закладніцтва ў Полацку, відаць, атрымаў вялізнае пашырэньне, калі аб ім гэтак часта ўпаміналася ў офіцыйных граматах.

На падставе надрукаваных актаў складаецца наступнае ўяўленьне інстытуту закладніцтва ў Полацку.

Мяшчане імкнуліся стаць закладнікамі духоўных і сьвецкіх земляўласнікаў, якія жылі ў горадзе. У адносінах да апошніх закладні былі абавязаны службай і выплатай позему. Закладні рэзка процістаўляюцца вясковым людзям, „што хлеб робят“. Закладні імкнуцца аслабіцца ад гарадзкога прысуду і ад выкананьня гарадзкіх павіннасьцяў. Гарадзкая адміністрацыя не магла з гэтым згадзіцца і ўзьняла ўпартую барацьбу нават з в. княжацкай уладай, якая была прымушана стаць на абарону гарадзкіх інтарэсаў і, так чынам, гарадзкая адміністрацыя атрымала поўнае падтрыманьне. Насельніцтва-ж Полацку, з свайго боку, пры дапамозе гарадзкіх земляўласнікаў імкнулася аслабіцца ня толькі ад падатковых цяжараў, якія прыпадалі на жыхароў места, але таксама і ад гарадзкога прысуду. Гэткая звальнёньне дасягалася шляхам закладніцтва за гарадзкіх земляўласнікаў. Відаць, што апошняе ня было закладніцтвам з гэтай за-

¹¹⁾ Ibidem, № 70.

¹²⁾ Ibidem, № 61.

¹³⁾ Ibidem, № 147.

бясъпекі аплаты доўгу. Наконт гэтага няма ніякіх паказанняў у документах.

Застаючыся ў службова-залежных адносінах да мясцовых земляўласнікаў, мяшчане-закладні выплачваюць гарадзкія падаткі і знаходзяцца пад гарадзкім прысудам. Закладніцтва-ж вяло да захавання „правоспособности и дееспособности“ закладняў. У гэтым яны адрызняліся ад тых асоб, якія закладвалі саміх сябе з мэтай забеспячэння выплаты пазыкі і якія траплялі ў залежныя адносіны да свайго пана, але толькі некалькі іншага характару. У закладніцтве не прадбачылася павялічэння залежнасці.

Полацкія мяшчане шукалі сабе патронаў паміж мясцовымі земляўласнікамі. У выніку гэтага яны рабіліся падданымі земляўласнікаў, якім яны былі павінны несці службу. Мяшчане спадзяваліся, што з дапамогай закладніцтва—патронату яны аслабанняцца ад усялякіх гарадзкіх цяжараў Але ім давялося горка ў гэтым ашукацца. Ні вялікі князь, ні гарадзкая адміністрацыя ніякім чынам не згаджаліся з тым, каб закладніцтва скарачала і гарадскую юрыздыкцыю, і гарадзкія прыбыткі.

З пераходам у становішча закладніцтва закладні падпадалі і пад юрыздыкцыю свайго патрона. Гэта зусім ясна выцякала з абавязку падданага служыць свайму гаспадару, як вынік тых падданскіх адносін, у якія трапляў закладзень да свайго гаспадара. Калі закладнямі рабіліся мяшчане, то правы гораду стыкаліся з інтарэсамі земляўласнікаў. Апошнія жадалі мець у сваіх руках юрыздыкцыю над закладнямі. З свайго боку горад ня мог згадзіцца з тым, каб „заложышыся мешчане“ былі вызвалены з-пад гарадзкой юрыздыкцыі, а таксама ад аплаты розных гарадзкіх падаткаў. Зусім зразумела, што вялікакняжацкі ўрад пайшоў насустрач інтарэсам гораду, і ў сваіх граматах на Майдэборскае права і ў лістох на імя Полацкага ваяводы Пётры Кішкі катэгорычна абвешчалася, што закладні-мяшчане застаюцца, пастарому, у веданні гарадзкой юрыздыкцыі¹⁴⁾.

Закладні абавязаны былі ня толькі несці ўсе гарадзкія павіннасці, але адначасова павінны былі аплаціць усе, якія заставаліся за імі, недаімкі. Такія адносіны вялікакняжацкага ўраду да пытання аб мяшчаных-закладнях зусім зразумелы. З памяншэннем гарадзкіх платнікаў падаткаў, зьменшыліся-б прыбыткі гораду, што цяжка адбывалася-б на матар'яльным палажэнні гораду і не дазваляла-б гораду выконваць узятыя на сябе падатковыя абавязкі ў адносінах да вялікага князя.

На глебе падсуднасці закладняў, паміж земляўласнікамі і гарадзкім магістратам ішла вялікая барацьба. Пераможнікам у гэтай барацьбе выйшаў горад з Майдэборскім правам, інтарэсы якога бара-ніла вялікакняжацкая ўлада. Дзеля апошняе было вельмі важна, каб гарадзкія прыбыткі спраўна паступалі ў вялікакняжацкі скарб.

У гістарычна-юрыдычных актах XV і пачатку XVI стаг. сустракаюцца тэрміны „закуп“, „люди в закупех“, „люди закупные“. Усімі гэтымі тэрмінамі адзначаўся адзін і той-жа самы юрыдычны стан.

Пры разглядзе справы „селяніна“ Родюса ў маршалкоўскім судзе 17 чэрвеня 1515 г. аб прызнанні Родюса „непохожим человеком“, высветлілася, што Родюс быў „человеком похожим“, але пазычуў дзве капы грошаў у Шымка Проствіловіча, і за гэта служыў

¹⁴⁾ Ibidem, № 147.

60 гадоў¹⁵⁾. Гэты акт з пэўнай яснасьцю сьведчыць аб тым, што вольныя людзі з прычыны зробленае імі пазыкі рабіліся закупамі сваіх крэдытораў. Гэтакія закупы былі абавязаны несці службу, тэрмін працягу якой заставаўся неакрэсьленым і знаходзіўся ў залежнасьці ад погляду самога крэдытора.

У даным выпадку судзьдзя знайшоў, што „служыць так многа лет в малых пенезех“ было ня трэба і прызнаў Родюса вольным і адначасова падкрэсьліў у сваім судовым выраку, што даныя яму ў пазыку дзьве капы грошаў ім даўно-даўно адроблены.

Лёс закупа быў зусім іншы, калі ён быў чалавекам „отчизным“. Прыклад: Слоніўскі „державіца“ Ян Мікалаевіч разглядаў справу па скарге баярына Шымка Проствіловіча на баярына Марціна Даўгяловіча, што апошні трымаў бяспраўна яго „отчизного непохожего человека“. Адказчык на судзе паказаў, што ён закупаў гэтага чалавека ў прэдка ісца—у Міхала Мацкавіча ў 2 копах грошаў, інакш кажучы гэта значыць, што ён пазычыў названаму прэдку Міхалу Мацкавічу дзьве капы грошаў і той, у якасьці забясьпечаньня пазыкі, уступіў яму свайго „непохожего человека“. На судзе выясьнілася, што апошні ўжо служыў трыццаць гадоў. Суд прызнаў 30-гадовы тэрмін службы дастатковым для адработкі гэткай невялічкай сумы доўгу, чаму прыгонны чалавек быў прысуджаны ісцу¹⁶⁾. Значыцца, суд прызнаў, што пазыка была выплачана працай прыгоннага чалавека, чаму апошні павінен быў вярнуцца да свайго ранейшага гаспадара.

Вось яшчэ адзін прыклад, калі „непохожий человек“ быў адданы крэдытору ў забясьпечэньне пазыкі, зробленае яго гаспадаром. Сутнасьць утворанай пры гэтым згоды была наступная: гаспадарскі дваранін Марцін Мешкавіч закупаў у Мацка Юравіча яго чалавека Сымона з жонкаю. Сымон быў выданы ў забясьпеку пазыкі ў суме 22 коп грошаў. Пазычкавая ўмова падмацована парукай гаспадарскіх баяраў: Паўла Чупурновіча і яго брата Калюты. Паручнікі абязваліся выплаціць атрыманую Мешкавічам суму пазыкі, калі „отчинный человек“ зьбяжыць ад новага гаспадара¹⁷⁾.

У даным выпадку два роўнапраўныя гаспадары-земляўласнікі утварылі паміж сабой згоду, пры гэтым адзін з іх, у якасьці гарантыі звароту пазыкі аддае свайго чалавека, які, відаць, павінен быў працаваць у яго крэдытора да таго часу, пакуль не адробиць пазыкі свайго гаспадара, або пакуль апошні не разьлічыцца са сваім крэдыторам. Гэты „отчинный человек“ у акце названы „закупом“, хоць ён зьяўляецца толькі прадметам згоды, якую, міма яго жаданьня і яго волі, утварылі два зусім праваздольныя суб'екты.

У даным выпадку, здавалася-б з першага погляду, была застава „непохожего человека“ за пэўную суму, злучаная з парукай суседзяў-баяраў. Фактычна-ж гэта форма згоды прадстаўляе сабой нішто іншае, як пазыка, забясьпечаная заставай. Уся істота справы не ў заставе „непохожего человека“, распараджацца якім мае права яго гаспадар, а ў „заемной сделке“, забясьпечанай асобай „непохожего человека“ і утворанай дзьвюма зусім раўнапраўнымі старанамі. У ўсякім выпадку назваць „непохожего человека“—„закупом“, у сьціслым значэньні гэтага слова—нельга. „Непохожий человек“ сам не рабіў ніякай юрыдычнай умовы. Калі-ж яму трапілася перамяніць гаспадара і несці

¹⁵⁾ Р. И. Б. т. XX, кн. I, № 182.

¹⁶⁾ Ibidem, № 181.

¹⁷⁾ Ibidem, № 239.

службу другому гаспадару, то гэта з'явілася вынікам умовы, заключанай яго першым уладаром.

Гэткі спосаб заключэння пазычковай умовы меў вельмі шырокае распаўсюджанне. І зусім няправільна гэтую пазычкова-застаўную ўмову разглядаць, як закупніцтва. Ад гэтакіх памылак не свабодны М. Н. Ясінскі.

Закупамі называліся, далей, і людзі, аддадзеныя ў заставу паводле волі свайго гаспадара.—27 сакавіка 1514 году Слонімскаму дзяржаўцы Яну Мікалаевічу выпала разглядаць іск дзев'яці сясьцёр Мілаславы і Ганны Майсееўны да свайго брата Шчаснага. Апошні захапіў „іх дельніцу“, якую ім адісісала іх маці. Гэта дзялянка, з пяцьцю чалавекамі, была ім дадзена „на поживеньє до тых часов, поки бы их братья не выдали их замуж“, згодна звычайю. Між тым Шчасны, як распарадчык маемасьці, пазастаўляў людзей для аплаты свайго доўгу¹⁷⁾. Зусім відавочна, што ў даным выпадку Шчасны застаўляў людзей з мэтай забесьпячэння свае пазыкі. І як бы не разглядаць змест гэтага докумэнту, у ўсякім выпадку ясна, што лёс 5 чалавек змяніўся па волі іх гаспадара. Самі-ж яны, як асобы, што ня мелі грамадзянскай праваздольнасці, не маглі заключыць ніякіх умоў.

У ўсіх, вышвызначаных докумэнтах, аднолькава называюцца „закупамі“—і а) селянін Родюс, і б) айчызны непаходжы чалавек, і в) пяць чалавек. Усе яны былі „закуплены“. Аднак, было-б зусім няправільна лічыць, што ў ўсіх гэтых выпадках, падстава для закупніцтва была адна і тая-ж. У першым выпадку вольны чалавек, маючы ўсю паўнату правоў, дабрахвотна рабіць умову пазыкі і забяспечвае яе сваёю асобай. Прызнаньне судом, што ён сваёй працаю ўжо пагасіў пазыку поўнасьцю, зварочвае яму свабоду ў правах. У другім выпадку, зрабіўшы пазыку, асоба выдае „для отработкі“ пазыкі, свайго чалавека, які пасьля адпаведнае судовае пастановы адносна пагашэння доўгу, зноў варочаецца да свайго гаспадара. І гэты „непохожий человек“ названы „закупам“. Фактычна ён быў нічым іншым, як прадметам, рэчаю, якою ўласьнік забяспечыў аплату свайго доўгу. І ў трэцім выпадку, „непохожий человек“ трапіў у распараджэнне новага гаспадара на падставе ўмовы паміж дзев'юма, праваздольнымі асобамі. Пры гэтым-жа служба „непохожего человека“ новаму гаспадару гарантавана парукай суседніх баяраў. Апошнія былі абавязаны выплаціць усю пазычаную суму, калі „непохожий человек“ уцячэ ад новага гаспадара. Таксама „закупамі“ названы і тыя пяць чалавекаў, якіх Шчасны застаўляў для выплаты свайго доўгу.

Было-б няправільна лічыць, ня гледзячы на аднолькавае ўжываньне тэрмінаў, што мы маем справу з аднастайным інстытутам—закупніцтва. Фактычна, юрыдычнае становішча кожнага з гэтых „закупов“ будзе зусім розным. „Крестьян непохожих“, якія робяцца закупамі па волі гаспадара і зноў да яго варочаюцца,—ніяк нельга лічыць „закупамі“ ў тым сьціслым сэнсе, у якім папярэднія акты дазваляюць высветліць агульны характар інстытуту закупніцтва. Да гэтай-жа катэгорыі належаць і два іншыя акты, дзе асобы, якія названы „закупамі“, з'яўляюцца ўсяго толькі аб'ектамі згоды.

Усе паданыя намі докумэнты аб закупах сьведчаць, як трэба асьцярожна падыходзіць да тлумачэння крыніцы і ў якія памылкі трапляе

¹⁷⁾ Ibidem, кн. I, № 66.

дасьледчык, як гэта здарылася з М. Н. Ясінскім, захоплены сугучнасьцю тэрмінаў, але не вывучэньнем істоты юрыдычнага інстытуту.

Зусім зразумела, што ў выпадку гібелі закупа ў тым сэнсе, як гэта адзначана ў апошніх актах, адказнасьць за закупы падае на яго новага гаспадара. І калі-б у новага гаспадара загінуў закуп, то ён павінен вярнуць страты фактычнаму ўладару закупа.

Слонімскаму старасьце давялося разглядаць гэткую справу.

Панскі чалавек Грыдык Івашкавіч падаў скаргу на намесьніка Мірацінскага,—князя Андрэя Міхалавіча Сангушкавіча,—Сьцяпана Кішыца. Ёсьцец вінаваціў Кішыца ў тым, што той без усялякай віны з яго боку „держал его и в шкodu немалую привел“. Усе свае шкоды ёсьцец вызначаў у суме 70 коп грошаў. На судзе высветлілася наступнае. Князь Сангушкавіч „закупил закупа“ ў 5 копах грошаў у гаспадарскага татарына Легуша. Гэты закуп знаходзіўся ў маёнтку Мірацічах, і там гэты закуп быў забіты. Тады копа, якая разглядала гэтую справу аб душагубстве, ухваліла, што адказным за гэта забойства зьяўляецца Сьцяпан Кішыц. У той час Кішыц быў ужо намесьнікам у іншым маёнтку. Князь Сангушка паслаў уладару гэтага маёнтку ліст з патрабаваньнем, каб Кішыц быў выданы дзеля выплаты галоўшчыны. Аднак, пан выдаў Кішыца ня князю Сангушку, а татарыну Легушу, які быў уладаром „отчинного человека“ і Легуш заплаціў князю Андрэю Сангушку пазычаную суму грошай. Уся справа была скончана на тым, што Грыдык Івашкавіч, паводле распараджэньня ўрадніка маёнтку, быў адданы гаспадару забітага „селянина“.—Аднак і гэты забіты таксама называецца ў крыніцах закупам ¹⁸⁾.

У актах часам сустракаюцца ўпамінаньні аб „закупленых людях“. Гэтыя закупленыя людзі былі двух катэгорый: адны называліся закупленымі таму, што яны былі застаўлены сумесна з зямлёй. У гэтых адносінах закупленыя людзі складаюць толькі адну частку агульнай цаны маёнтку, яго працоўную сілу, і самі праз сябе не падлягаюць адчужэньню. Разам з зямлёй гэтыя людзі трапляюць у залежнасьць да другога ўладара, правы якога грунтуюцца на заставе маёнтку яго фактычным гаспадаром-уласьнікам.

Вось прыклад.

Пан Станіслаў Кандратовіч падаў у 1506 г. на зацьвярджэньне вял. кн. Аляксандра тэстамэнт на карысьць свае жонкі Марыны. У тэстамэнце, апрача пералічаных „купленых людей, челяди невольной, отчинной девки“ былі пералісаны і тыя землі, якія знаходзіліся ў яго ў заставе. Пры гэтым было заўважана, што калі-б хто-небудзь „из ближних“ той асобы, якая была ўласьнікам застаўленага маёнтку, пажадаў выкупіць гэты маёнтак і „в своей руке меци“, то такі павінен вярнуць ёй усю тую суму грошаў, за якую былі застаўлены людзі, землі, нівы і сенажці. Вялікі князь пацьвердзіў тэстамэнт, згодна якому жонка яго ўкладальніка мела права атрымаць грошы „за закупных людей, за земли, нивы и сеножати“, калі хто-небудзь з блізкіх пажадаў бы заплаціць грошы і зьвярнуць назад да сябе маёнтак ¹⁹⁾. Закупныя людзі тутакж выступаюць, як адна з складных частак маёнтку. Яны „закупленыя“ людзі не таму, што трапілі ў беспасрэдня абавязальныя адносіны да новага гаспадара маёнтку, але таму, што самы маёнтак быў застаўлены. Значыцца, істота гэтай юрыдычнай умовы („сделки“) — у заставе маёнтку.

¹⁸⁾ Ibidem кн., III, № 165.

¹⁹⁾ Ясинский, М. Н. Оп., cit. стар. 450.

Заставіць маёнтак, або *закупіць* маёнтак у тэрмінолѳічным значэнні гэта—адно і тое-ж самае. Адносна гэтага ёсьць даволі значная колькасць документаў. Але было-б няправільным лічыць закупных людзей, як частку застаўленага маёнтку, роўнацэннымі закупам, якія самі па сваёй волі перайшлі ў абавязальныя адносіны да іншага ўладара.

А актах „Літоўскай Мэтрыкі“ спатыкаецца тэрмін „люди в закупех“. У 1507 г. вял. кн. Жыгімонт падараваў Слонімскаму баярыну Давыду Іванавічу Сьвітычу („Свитичу“) зямлю Станеўшчыну. Атрымаўшы гэтую зямлю, баярын паведаміў вялікаму князю, што на гэтай зямлі няма отчыча імем Ломша, які быў жывы, але ў той час „ходит по людям во закупех“²⁰). Вял. Кн. Жыгімонт, выдаючы Сьвітычу пацьвярджальны прывілей на гэтую зямлю, зрабіў наступную увагу: калі адсутны „отчич“ вернецца на сваю „отчинную землю“ і пажадае яму служыць, то няхай служыць; а калі служыць не жадае, то няхай служыць таму, „кому хочеть“. Значыцца, „люди в закупех“—гэта асобы, якія ўладаюць ўсёй паўнатай правоў і толькі ўступілі ў ведамыя часовыя абавязальныя („обязательственные“) адносіны да іншых асоб. Вялікі князь дазваляе „селянину“ зноў асесці на сваёй радавой зямлі і стаць да новага гаспадара ў пэўныя „павіннасныя адносіны“, калі толькі жадае ён сам („отчич“), вярнуўшыся на ранейшае мейсца аселасці.

Усе гэтыя сьведчанні актаў гавораць толькі аб адным, а менавіта: што юрыдычная тэрмінолѳія была яшчэ няўстойлівай, і адзін і той самы тэрмін ужываўся дзеля адзначэння юрыдычнага становішча зусім рознага характару.

Зразумела, што ў Літоўскім Статуце 1529 г., які быў цалкам пабудованы на юрыдычнай практыцы таго часу, самая юрыдычная тэрмінолѳія павінна быць больш сьціслай.

Слова „закуп“ і тэрмін „закупить в пенезэх“ спатыкаецца ў гэтым Літоўскім Статуце²¹). Простае тлумачэнне артыкулаў аб закупках дазваляе асьвятліць пункт гледжаньня на закупніцтва аўтараў Літоўскага Статуту наступным чынам.

Асоба, якая ўваходзіць у тую або іншую матар’яльную згоду з іншай асобай, мужчынскага або жаночага роду, і якая з прычыны гэтага перайшла ў становішча закупніцтва, абавязана вызначыць тыя ўмовы, на якіх гэтая асоба становіцца закупам. Такім чынам, пры заключэнні „обязательственной сделки“, паводле якой праваздольныя асобы становяцца да вядомай ступені неправаздольнымі, было неабходнай умовай тое, каб абодвы бакі самі непасрэдна ўваходзілі-б у згоду і самі вызначалі-б умовы гэтае згоды.

Гэткае тлумачэнне тэрміну „закуп“ будзе адзіна-правільным.

Людзі, якія зрабілі пазыку і ўвайшлі ў „обязательственные отношения“, у выніку гэтае пазыкі, калі забяспечылі яе сваёй асобай, зьяўляюцца *закупамі* ў сьціслым сэнсе гэтага слова. Як зусім праваздольныя асобы, яны распараджаюцца сваёй доляй паводле свае ўласнае думкі.

Вельмі характэрна, што ў Статуце 1529 г. зусім не гаворыцца аб закупках другой катэгорыі, аб чым дакладна гаварылася ў папярэдніх актах. І гэта зусім зразумела, бо тыя юрыдычныя інстытуты,

²⁰) Любавский М. К. Областное деление. М. 1899. Стар. 393.

²¹) Літ. Стат. 1529, XI, 6, 8.

аб якіх была гутарка раней, ня будуць закупамі ў дакладным сэнсе гэтага слова.

На падставе ўсяго вышэйвыказанага, даныя документаў у адносінах да вызначэння назовы закупаў трэба падзяліць на 4 катэгорыі: 1) закупамі мянуюцца людзі, якія дабрахвотна ўступаюць у абавязальныя адносіны да іншае фізычнае асобы на аснове зробленае згоды і пазыкі, у выніку пазыковай умовы самазакладам; 2) закупамі мянуюцца „непохожыя люди“, якія былі застаўлены іх гаспадарамі; 3) закупнымі людзьмі мянуюцца людзі, якія жывуць у якасці рабочае сілы ў застаўным маёнтку; 4) закупамі мянуюцца людзі, якія ідуць у часовае ўладаньне ў якасці забяспекі зробленае пазыкі або застаўны; што ўтворана згодай двух праваздольных бакоў.

Апошнія тры тлумачэнні тэрміну закупніцтва трэба лічыць не правільнымі, бо сутнасць іх юрыдычнага становішча не супадае з тым выразным юрыдычным станам, у якім знаходзіцца закуп згодна Статуту 1529 г.

III.

Інстытут закупніцтва досыць выразна выступае ў усіх помніках як часова залежнае юрыдычнае становішча, звязанае з выкананьнем службы за зробленую пазыку. Служба забяспечвала крэдытору ўплату або „отработку“ доўгу. Закупамі маглі стаць толькі вольныя людзі, якія распарадзіліся сваёю асобою; таму яны маглі ўваходзіць у тыя або іншыя абавязальныя адносіны і несці за сябе поўную адказнасць. Гэтыя абавязальныя адносіны да крэдытора штурхалі закупа ў часовую поўную залежнасць ад яго, бо крэдытору належала права судовай юрысдыкцыі над закупами.

Зусім зразумела, што ў ролю закупаў не маглі трапіць асобы, якія ўжо знаходзіліся ў становішчы асабовай залежнасці і ня мелі грамадзянскае праваздольнасці. Статут 1529 г. катэгорычна забараняе „чужого человека закупати без воли пана его“. Калі-ж чужы чалавек пераходзіць у ўладаньне, праўда часовае, новага ўласніка, то апошняя рабіцца толькі ў выніку ўмовы паміж двух роўнапраўных бакоў, якія дамаўляюцца наконт гэтага²²⁾.

Як-жа ўзьнікае інстытут закупніцтва і якое мейсца займае закуп у соцыяльных станах таго часу?—вось запытаньне, на якое зараз трэба даць адказ.

Калі лічыць, што закупамі маглі быць толькі людзі свабодныя, якія мелі права ўваходзіць у тыя, або іншыя абавязальныя адносіны, то з катэгорыі тых асоб, якія жадалі-б зрабіцца закупами, трэба вылучыць „непохожих людей, отчичей“. Яны пазбаўлены права распарадкіца сваёй воляй, сваёй доляй і знаходзяцца ў поўнай эканамічнай і юрыдычнай залежнасці ад свайго ўладара.

Лічачы гэтае тлумачэнне правільным, мы на аснове гістарычных крыніц прыходзім да вываду, што закупами маглі быць гаспадарскія сяляне, мяшчане, людзі вольныя, наогул групы зусім праваздольныя, якія маглі ўваходзіць у абавязальныя адносіны з іншымі фізычнымі асобамі.

Гаспадарскія землі былі параскіданы па ўсёй тэрыторыі Беларусі. Калі ў заходняй частцы Беларусі гаспадарскія землі перамешваліся

²²⁾ Ibidem, VIII, 21.

з прыватнаўласніцкімі землямі, то ў Беларусі ўсходняй у XV і пачатку XVI стаг. уся зямельная тэрыторыя была вялікакняжацкай. Прыватнае земляўладаньне не паспела тутака пусьціць сваіх глыбокіх каранёў.

Бязумоўна, павіннасны цяжар гаспадарчых сялян у XVI стал. зрабіўся шмат цяжэйшым. Разгортваньне фальварковае гаспадаркі і больш рацыянальная сельска-гаспадарчая політыка штурхалі гаспадарскіх сялян у больш цяжкія матар'яльныя ўмовы, якія, сталі не да рэчы ўсяму-сялянству. Паасобныя пэрсоны маглі па тых або іншых умовах зьбяднець, зруйнавацца. Яны рабіліся няздольнымі выконваць свае гаспадарчыя павіннасьці, кідалі свае землі і ўцякалі.

Для вялікакняжацкай адміністрацыі гэтыя зубажалыя сяляне не прадстаўлялі сабой асаблівай каштоўнасьці, і адміністрацыя глядзела праз пальцы на іх адходы. Праўда, у шляхецкім прывілеі 2 мая 1447 года ёсьць артыкул, згодна якому вялікі князь ды земляўласнікі супольна забавязваліся, каб ня прымаць зьбеглых людзей. Але гэтая умова ня выконвалася. Прыватнаўласнікі наўздагон за рабочымі рукамі і каб павялічыць свой прыбытак звычайна прыымалі гэтых уцекачоў-сялян. Пры тэй сыстэме земляўладаньня сялян, калі падатковай адзінкай было сямейна-радавое ўладаньне, для вялікакняжацкага намесьніка ня мела значэньня тое, што паасобныя сябры кідалі сваякоў і адыходзілі.

Таксама мажліва, што некаторыя з уцекачоў, выдзеліўшыся з сямейна-сваяцкага ўладаньня і пачаўшы весці самастойную гаспадарку, ня здолелі яе падтрымоўваць і прымушаны былі яе кінуць і ісьці на старану, каб знайсці сродкі, неабходныя дзеля далейшага вядзеньня гаспадаркі.

Вялікакняжацкі ўрад застаўляў пустыя землі незалюдненымі ў надзеі, што праз некаторы час уцекачы вернуцца і сядуць на сваю гаспадарку. М. К. Любаўскі быў зусім правы, калі ўтварэньне пустаўшчын тлумачыў зьбяднёньнем сялянскай масы і немажлівасьцю служыць з сваіх земляў гаспадарскую службу. На думку М. К. Любаўскага, цяжкае матар'яльнае становішча сялян прымушала кідаць зямлю і шукаць шчасся на старане²³⁾.

Той факт, што ўрад не рабіў розшукаў сялян, яшчэ больш садзеінічаў адыходу сялян. Любаўскі лічыць, што ўрад не рабіў уцекачом ніякіх перашкод і не варочаў іх на іх бацькаўшчыну толькі таму, што ня меў мажлівасьці падняць іх эаномічна і спадзяваўся, што яны самі вернуцца на свае айчыны, або сядуць на іншай гаспадарскай зямлі, калі падправяць свае справы. Гэтыя разважаньні М. К. Любаўскага мы лічым правільнымі. Дзеля гаспадарскага скарбу зьбяднелы селянін, які ня мог выконваць сваіх абавязкаў, быў зусім непатрэбнай падатковай і службовай адзінкай. Да гэтага-ж, пустыя землі меў цяжка залюдніць пры адсутнасьці колёністаў, бо вялікі князь ня меў мажлівасьці прыймаць колёністаў з ліку сялян прыватнаўласніцкіх.

Гаспадар надаваў землі з пустоўшчынамі якому-колечы баярыну, але пад умовай, што „отчич“, калі ён вернецца, мае права служыць новаму гаспадару толькі ў тым выпадку, калі ён сам гэтага пажадае. Формулёўка правільна. Служба прыватнаўласніку ўжо ня была службай вялікаму князю. Відаць, вярнуўшыся „отчич“ меў права

²³⁾ Любавский М. К. Областное деление, ст. 393.

вырашыць: каму служыць — вялікаму князю, або прыватнаму земляўласьніку.

Трэба мець на ўвазе, што ня глядзячы на разьвіцьцё прыгоннага права, яшчэ была досыць вялікая колькасць вольных людзей. Апошнія маглі стаць арэндарамі гаспадарскіх і прыватнаўласьніцкіх земляў, а таксама шляхам пазыкі ўвайсьці ў часова абавязальныя адносіны да пазычальніка. Такім чынам, матар'яльная незабязьпечанасьць, матар'яльны недахват вымушалі шырокія групы насельніцтва на тое, каб рабіць пазыкі і трапіць ў становішчы закупаў.

Зусім зразумела, што земляўласьнікі пераважна выступаюць, як тая соцыяльная група, якая шырока пазычае грошы. Агульныя ўмовы разьвіцьця народнае гаспадаркі дапамагалі награмаджэньню сродкаў ў земляўласьнікаў. Неабходнасьць-жа ў рабочых руках дзеля сваёй фальварковай гаспадаркі вымушала земляўласьнікаў выдаваць пазыкі, і, т. ч., павялічваць тую рабочую сілу, акая ўступала да іх на службу і якой земляўласьнікі распараджаліся паводле ўласнага жаданья.

Хто карыстаўся правам трымаць закупаў?

Акты Літоўскай Мэтрыкі і даныя Літоўскага Статуту першай рэдакцыі сьведчаць аб праве ўсіх праваздольных асоб трымаць закупаў. Статут 1529 г. не абмяжоўваў у гэтым яўрэяў і татар, якія карыстаюцца агульным правам трымаць тых асоб, што яны „закупілі в пенезех“²⁴⁾.

Становячыся ў абавязальныя адносіны да свайго крэдытора, закуп павінен нясьці службу апошнему, характар якой наогул не вызначаўся. Відаць, пры закупным угаворы закуп абгаворваў тыя ўмовы, на якіх ён садзіўся ў якасьці закупа да земляўласьніка, або да іншае фізычнае праваздольнае асобы, а таксама і тэрмін, на працягу якога ён павінен быў працаваць на свайго крэдытора.

Гісторыя з „похожим человеком“ Родюсам якраз і сьведчыць на тое, што закупніцтва магло быць доўгатэрміновым толькі таму, што вольны чалавек не абгаварыў усе ўмовы свае пазыкі, на якіх ён рабіўся закупаем.

Закуп мог трапіць у абавязальныя адносіны на двух умовах: а) каб атрабіць сваёю службай пазычаную суму, або б) каб працай, нясьнем службы выплачваць процанты за капітал, а з працягам часу, аплаціць доўг і атрымаць поўную свабоду. Гэта няяснасьць абавязальных адносін была канчаткова зьліквідавана Статутам 1529 г. З адпаведных артыкулаў Статуту відаць, што закуп становіцца ў абавязальныя адносіны да крэдытора, характар якіх вызначаны згодай абедзьвюх старон. Калі-ж гэтае згоды няма, то закуп сваю пазыку адрабляе з гэткага разьліку: год працы мужчыны атаксоўваецца ў 15 грошаў; а год працы жанчыны — ў 10 грошаў. Аднак, калі асоба становіцца закупаем у яўрэя, або татарына, то свабоднае ўмовы ў гэтым выпадку Статут не дазваляе. Кожнаму мужчыне і жанчыне год працы залічваецца за поўкапы грошаў і абавязальныя адносіны да яўрэя або татарына спыняюцца тады, калі ўся пазычаная сума грошаў будзе адраблена²⁵⁾.

Інстытут закупніцтва ўрэшце ўзьнікаў і паводле пастановы суду. Судовая практыка таго часу налічвала шмат выпадкаў, калі крэдыторы „грабілі“ сваіх даўжнікоў і ператваралі ў закупы „людзей пограбленых“, або сам суд выдаваў даўжніка яго крэдытору. Узаемаадносіны,

²⁴⁾ Р. И. Б. т. XX, кн. II, № 189. Статут 1529 г., XI, 6.

²⁵⁾ Статут 1529, XI, 8.

якіх ўтвараліся на гэтай глебе, былі вельмі неакрэсьленымі і ч-самі вельмі цяжка адбіваліся на асобе „пограбленнага чалавека“ а Статуту першай рэдакцыі было неабходна ўрэгуляваць гэтае пытаньне., а менавіта, высветліць праўнае і эаномічнае становішча вольнага чалавека, які па суду „выдан был в которой суме“. Гэткія закупы адрабляюць сваю пазыку з разьліку: год працы мужчыны 12 коп грошаў, пры адсутнасьці прысеўка; у іншым выпадку мужчыны плаціць вы-пуску поўкапы грошаў, а жанчына дваццаць грошаў²⁶⁾.

Закупы складалі паасобную катэгорыю вясковага насельніцтва. Гэта ня чэлядзь нявольная, бо нявольная чэлядзь знаходзіцца ў веч-ным уладаньні ўласніка і вызваленьне з чэлядзінства бывае толькі ў выніку дабрахвотнае згоды на гэта з боку ўладара. Тым ня менш закупы складалі частку рабочай сілы фальварковае гаспадаркі. Яны працавалі сумесна з чэлядзю нявольнай у маёнтку ўладара і на яго дворнай раллі. І гэтую работу выплачвалі свой доўг, як сваечасова і правільна заўважаў М. К. Любаўскі²⁷⁾.

Закупы займалі паасобнае мейсца ў адносінах да чэлядзі няволь-най, бо іх абавязальныя адносіны толькі часовага характару і спыня-ліся ў меру выплаты імі доўгу. Калі практыка пачатку XVI стаг. да-пусьціла такі надзвычайны факт, што вольны чалавек служыў закупам за невялікую суму грошаў у працягу 60 гадоў, і судзьдзя прызнаў гэты тэрмін службы занадта даўгі, прыняўшы пад увагу нязначную суму пазыкі, што залежала выключна ад сваволі крэдытора, то Літоў-скі Статут 1529 г. сьцісла вызначыў: якую суму грошай адрабляе за-куп або закупка ў працягу аднаго году. І, гэтым самым, абмежаваў ступень эксплёатацыі крэдыторам свайго закупа.

Закуп быў пад юрызыкцыяй свайго крэдытора. Аднак, яго асоба знаходзіцца да вядомай ступені пад аховай закону. Наступны цікавы дакумэнт аб гэтым яскрава сьведчыць.

Бельская мяшчанка закатавала сваю дзеўку-закупку. Пасьля гэ-тага ўласніца з даверанай асобай адправіла закупку на свой фаль-варак, дзе яна сканала і тамака-ж у, бары, была пахавана. Справа дайшла да вайта м. Бельску. Ён загадаў арыштаваць асобу, блізкую да мяшчанкі. Зьмерлая дзеўчына была выкапана і пастаўлена перад ратушай, а паказаныя чалавека былі запісаны. Войт заклікаў да суду Бельскую мяшчанку. Яна не зьявілася. Купцы, праяжджаючыя з Вар-шавы і Дарагічына, а таксама і іншыя чужыя людзі бачылі на дзеў-чыне раны. Справа пайшла на далейшы разгляд Бельскага старасты²⁸⁾.

Гэты факт, незалежна ад таго, чым ён скончыўся, сьведчыць, што „вотчынная юстиция“ мела сваю мяжу. Відаць, судовая практыка знаходзіла неабходным у некаторых выпадках абараняць асобу закупа, як чалавека вольнага, які толькі з прычыны прынятых на сябе даў-гавых абавязкаў часова траціў сваю вольнасьць.

IV.

Вольны чалавек, які зрабіўся закупам, павінен быў працаваць на свайго крэдытора, нясьці яму службу. З прычыны нясьеньня службы за доўг, крэдытор захоўваў за сабою права на асобу свайго даўжніка. Трапляючы ў эаномічную залежнасьць ад свайго крэдытора, даўжнік

²⁶⁾ Ibidem, XI, 7.

²⁷⁾ Любаўскі, М. К. — Областное де-

ление... стар. 394.

²⁸⁾ Р. И. Б. т. XX кн. II, № 189.

у пэўным сэнсе траціў сваю праваздольнасьць і пазбаўляўся праз гэта права свабоднага адходу ад свайго крэдытора да канца ліквідацыі сваіх адносін да апошняга.

Адыход закупа ад крэдытора да часу ліквідацыі даўгавых стасункаў зьяўляецца актам, юрыдычна нязгодным з законам, і крэдытор, які нясе страты з прычыны гэткага адвольнага адыходу, уладае правам дамагацца выданьня закупа тым, у каго апошні знайшоў сабе прытулак. У тым выпадку, калі асобы, якія далі прытулак за купу не пажадалі-б выканаць згоднае з законам вымаганьне крэдытора, яму застаецца адно — запавяць у суд аб выдачы зьбегалага закупа.

Гаспадарскі Бельскі баярын Юры Багданавіч меў у якасьці закупа Родюса-немца, якога лічыў сваім „отчизным, непохожим человеком“. Апошні ўцёк да другога баярына Шымкі Простывіловіча і жыў у яго. Відаць, новы гаспадар імкнуўся затрымаць у сябе закупа, які знайшоў у яго прытулак, чаму Бельскі баярын быў прымушаны зьвярнуцца ў суд да дзяржаўцы Слонімскага з скаргай на Шымка, які быццам „безправне не выдавал убежавшего закупа“²⁹⁾.

Закупніцтва ня ёсьць вечнае становішча. Пры пэўных стасунках закуп робіцца вольным. Гэткія стасункі ўтвараліся тады, калі закуп адрабіў усю пазычаную ім суму. Літоўскі Статут паклаў мяжу для эксплёатацыі закупа з боку яго крэдытора, вызначыўшы, якую суму грошаў адпрацоўвае закуп штогодна. Але да часу выданьня Літоўскага Статуту 1529 г., калі ўмовы, на якіх крэдытор пазычаў грошы вольнаму чалавеку, залежалі ад волі самага крэдытора, напэўна, маглі быць на гэтым грунце вельмі значныя непаразуменьні, якія ліквідаваў толькі закон.

І да часу выданьня Літоўскага Статуту 1529 г. траплялася, што закупы рабіліся вольнымі на падставе судовага выраку, калі суд адзначаў, што ўся пазычаная сума фактычна ўжо адроблена. Калі 17 чэрвеня 1515 г. Слоніmsкі дзяржаўца Ян Мікалаевіч разглядаў скаргу гаспадарскага Бельскага баярына Юр'я Багданавіча на свайго чалавека Родюса-немца, якога менаваў сваім непадхожым чалавекам, а апошні ўцёк да другога баярына, які не пажадаў яго выдаць, то разбор справы высветліў, што Родюс быў „похожим человеком“ і трапіў да бацькі ісца ў якасьці чалавека „в закупех в 2 колах грошей“. З моманту зьмены гэтага становішча прайшло каля 60 гадоў. Ян Мікалаевіч здаверыў прыведзеным сьведчаньням і абвясціў Родюса-немца вольным, з правам служыць каму ён пажадае. Пастанова мотывавана тым, што гэты чалавек быў „в малых пенезех, а так много служил“.

Падобныя выпадкі злоўжываньня з боку крэдытораў, як вынік неазначанасьці дагаворных адносін, звычайна спатыкаліся ў жыцьці. Чаму Статут першай рэдакцыі павінен быў выступіць супроць гэткай эксплёатацыі, якая фактычна звадзілася да таго, што вольны чалавек станаўіўся нявольным. У Статут неабходна было дадаць артыкул, згодна якому былі адзначаны ўмовы адрабяткі закупамі свайго доўгу, калі толькі між крэдыторам і даўжніком ня было адпаведнае ўмовы. І такі артыкул ёсьць.

Закупніцтва, як агульная зьява, узьнікла з прычыны ўтварэньня „договора займа“, які забясьпечваўся заставай. З другога боку, закупніцтва магло ўзьнікаць і паводле пастановы суда, калі „преступление вольного человека соединялось для обиженного с материальным вре-

²⁹⁾ Ibidem, кн. I, № 182.

дом, котораго не мог вознаградыць виновный³⁰⁾. На гэта першы звярнуў увагу Леантовіч.

Вінаваты ў гэтым выпадку выдаваўся ісцу на выслугу, на адрабтку доўгу з разьліку: 12 грошаў з кожнага мужчыны, калі ён атрымоўваў пры гэтым „присевок для прожитка“. Калі-ж прысеўка ня было, то штогодняя работа мужчыны лічылася ў поўкапы грошаў, а жанчыны — 12 грошаў. Падобная выдача рабілася ў прысутнасьці суда.

Раней гэтых незможных злачынаў грабілі і адводзілі да сябе дамоў для работы. Гэтакія паграбленыя людзі маглі знаходзіцца ў вечнай няволі. Ужо ў до-Статутавую эпоху судовая практыка выдавала гэтых людзей па суду, дазваляла іх грабаваць, але пры гэтым не выначалася тэрміну, у працягу якога той або іншы злачынец мог адрабіць свой доўг. Ясна, што гэткая асоба трапляла ў вечную няволю. Літоўскі Статут стаіць на тым пункце погляду, што чалавек „вольный за жадный выступ в неволю не мает взят быти“. Таму Статут і вызначае парадак адрабтки за зроблены ўчынак.

Закупніцтва базавалася на асобова-залежных адносінах даўжніка да свайго крэдытора. Закупніцтва спынялася, калі закуп адрабляў свой доўг. У гэтым выпадку ён атрымоўваў свабоду. Калі-ж закуп паміраў раней чымся адрабіў свой доўг, то абавязак закупніцтва ўжо не пераходзіў на яго сямейство, бо адказным за зробленую пазыку зьяўляўся сам закуп, які ўмаўляўся непасрэдна з гаспадаром. У гэтым выпадку сямейство закупа не магло нясьці ніякай адказнасьці. У іншым выпадку, калі вольны чалавек рабіўся закупам паводле судавага выраку, і яму належала адрабіць такую вялізную суму, што ён сам асабіста ў працягу свайго жыцьця яе ня здолеа адрабіць, тады доўг перакладаўся на яго дзяцей, і яны павінны былі таксама адрабляць гэты доўг згодна вышвызначнай таксацыі³¹⁾.

Леантовіч не правы, калі зацьвяджае тоясамасьць парадак: а) выслугі асоб, што выданы за злачынства, злучанае з матар'яльнай шкодай для пацярпеўшага і б) выслугі пры закупніцтве. Запраўды, і ў першым і ў другім выпадку адрабляецца сума паводле пэўнага разьліку; але пры чыстым закупніцтве доўг не перакладаецца на дзяцей. У выпадку, калі асоба трапляе ў становішча закупа па суду, то дзеці ў пэўных выпадках адказваюць за даўгі сваіх бацькоў. Аднак, нельга лічыць закупамі тых асоб, якія выданы для адрабтку матар'яльнае страты, што мае пацярпеўшы. Трэба адзначыць падабенства ў парадку выслугі і ліквідацыі сваіх залежных адносін, але юрыдычная прырода гэтых двох відаў залежнасьці будзе неаднолькавая. Будзе больш правільным, калі гэтых асоб, якія робяцца закупамі ў выніку судавага прысуду, ня лічыць за закупаў.

Літоўскі Статут першай рэдакцыі канчаткова формуляваў сутнасьць інстытуту закупніцтва. Згодна Літоўскага Статуту 1529 г. застаўныя людзі і закупы — два розных юрыдычных становішчы. Паміж імі праводзіцца рэзкая мяжа, якую ня здолеў правесць М. Н. Ясінскі, не разабраўшыся ў сапраўдным значэньні тых тэрмінаў, якія стрыкаецца ў докумэнтах XVI стал.

Чым-жа тлумачыцца, што ў Літоўскім Статуте 1529 г. інстытут закупніцтва атрымаў сваю юрыдычную формулёўку?

³⁰⁾ Леонтович, Ф. И. *Op. cit.*, стар. 12.

³¹⁾ Літ. Стат. 1529, XI, 7.

³²⁾ *Ibidem*, XI, 7.

Перш за ўсё неабходнасьцю для пануючае клясы прыдаць асабістай залежнасьці, якая разьвівалася ў той час, характар пэўнага юрыдычнага становішча і забясьпечыць яе за сабой. Самая-ж юрыдычная формулёўка інстытуту закупніцтва сьведчыць аб значным яго распаўсюджаньні, што зусім зразумела, калі прыняць пад увагу ўмовы, у якіх разьвівалася фэўдальная дваровая („поместная“) гаспадарка.

IV. „ЛЮДИ НЕПОХОЖИЕ“.

I.

Пытаньне аб тым, як узьнікла паншчына („крепостное право“) ў Літоўска-Беларускай дзяржаве, вельмі цікавіла дасьледчыкаў, якія не маглі абмінуць сваёй увагай важнага інстытуту паншчыны і імкнуліся даць яму пэўнае тлумачэньне і высьвятленьне. Аднак, ня глядзячы на ўсю значнасьць пытаньня, літаратура па вызначанаму прадмету зьяўляецца абмежаванай і нават не дае вычэрпнага адказу.

З другога боку, у гістарычна-юрыдычнай літаратуры па гісторыі паншчыны ў Расіі адзначаецца барацьба двух тэорыяў: юрыдычнай і эканамічнай. Апошняя ўпяршыню была выказана В. О. Ключэўскім і знайшла далейшае разьвіцьцё ў працах такіх прадстаўнікоў навукі, як: М. А. Дьяканаў, А. А. Лапа-Данілеўскі, П. А. Ражкоў, М. Н. Пакроўскі і інш., дзякуючы якім вывучэньне пытаньня аб пахаджэньні паншчыны ў Расіі было пастаўлена на зусім рэальную глебу. Між тым, у гістарычна-юрыдычнай літаратуры па вывучэньні паншчыны на Беларусі і Літве нельга адзначыць пэўнай навуковай традыцыі і яскрава выяўленых школ і кірункаў. Гэта зразумела: пытаньне аб пахаджэньні паншчыны разглядалася аўтарамі мімаходзь, выпадкова і, у дадатак, дасьледчыкі не заўсёды грунтаваліся на даных крыніц і скрозь ды ўсюды нават вельмі сур'ёзныя і глыбокія прадстаўнікі навукі выказвалі думкі, якія нельга падмацаваць адпаведнымі сьведчаньнямі крыніц.

Вось чаму пытаньне аб пахаджэньні паншчыны зьяўляецца пытаньнем новым, якое патрабуе перагляду старых пунктаў гледжаньня і высьвятленьня тых прычын і ўмоў, дзякуючы якім вольныя людзі, што мелі поўную праваздольнасьць, трацілі сваю свабоду, траплялі ў становішча людзей несвабодных і трацілі свае грамадзянскія правы.

Досыць значны архіўны матар'ял, які паназьбіраны за апошні час, дае мажлівасьць ня толькі высветліць пытаньне пра пахаджэньне паншчыны, але таксама і самую юрыдычную істоту паншчыны; бо і ў гэтым стасунку, у існуючай навуковай літаратуры, няма адналькавае думкі.

Пытаньне аб пахаджэньні паншчыны ў Літоўска-Беларускай дзяржаве — першы закрануў Ф. І. Леантовіч, якому наогул трэба адвесьці досыць пачэснае мейсца ў гісторыі дасьледваньня літоўска-беларускага права. Ён высунуў і распрацаваў шмат пытаньняў, якія маюць першараднае значэньне для вывучэньня соцыяльнага і політычнага парадку Літоўска-Беларускае дзяржавы. Да гэтага трэба дадаць, што Леантовіч меў пэўны талент разуменьня мінуўшчыны і быў здольны тлумачыць тыя або іншыя інстытуты соцыяльнага характару з умоў побыту паасобных грамадзянскіх клясаў. Леантовічам, урэшце, увядзе ў навуковы зварот досыць значныя актывы матар'ял, які ён заўсёды імкнуўся больш-менш поўнасьцю выкарыстаць.

Тым ня менш, у работах Леантовіча заўважаюцца істотныя мэта-долёгічныя недахваты, з прычыны якіх правільныя здагадкі яго не атрымоўваюць яснай формулёўкі. Чаму той або іншы інстытут з досьледаў Леантовіча нельга лічыць канчаткова дасьледваным, або непатрабуючым далейшага перагляду ці вывучэньня.

Леантовіч першы раз закрануў пытаньне пра пахаджэньне паншчыны ў сваёй працы: „Крестьяне в юго-западной Руси по Литовскому праву XV—XVI столетий“. Гэтая работа вышла праз два гады пасля аграрнай рэформы 1861 г. і ішла насустрэч той цікавасьці да гісторыі сялян у Расіі, якая пачала адзначацца з боку гісторыкаў і гісторыкаў-юрыстаў. Леантовіча цікавілі два пытаньні: як узьнікае несвабоднае становішча і якое юрыдычнае становішча несвабоднага сялянства. Гэтыя два пытаньні зусім правільны. Адказ на іх дае мажлівасьць адзначыць юрыдычную прыроду паншчыны ў Літоўска-Беларускай дзяржаве. Не без уплыву гістарычна-юрыдычнай літаратуры па вывучэньні паншчыны ў Расіі Леантовіч адмаўляецца ад думкі, каб лічыць паншчыну гэтым інстытутам, які ўзьнік з прычыны аднаго распараджэньня дзяржаўнай улады. Паншчына ўзьнікла на глебе бытавых умоў, якія няспрыяльна складваліся для шырокіх груп вясковага насельніцтва, з якой прычыны яно траціла сваю свабоду. Паншчына ўзьнікла на фоне чыста бытавых стасункаў і атрымала свае замацаваньне і адбітак у „сословном законодательстве“ таго часу, якім былі статыты ўсіх рэдакцый.

Як-жа ўяўляў сабе Леантовіч зараджэньне паншчыны („крепостного права“) і калі, уласьне, паводле яго думкі канчаткова ўсталяваўся гэты інстытут?

Леантовіч адзначае, што вольны чалавек часам трапляе ў зусім дабраахвотныя але ўжо абавязальныя адносіны да зямляўласніка, якія яшчэ не ператваралі чалавека ў падданага, бо ён захоўваў за сабой свабоду сваёй асобы. Вольны чалавек, пасля выкананьня сваіх пазычковых умоў з панам, карыстаўся з сваёй асабовай вольнасьці і свабодна пакідаў свайго пана. Бывалі-ж і гэтакія выпадкі, што людзі, якія маглі адыйсьці ад свайго пана не адыходзілі, але заставаліся сядзець на яго зямлі. З прычыны даўнасьці „заседенья“ гэтыя людзі называліся „заседельмі“. Фактычна гэтыя людзі ўжо страцілі права адыходу. Паводле свайго юрыдычнага становішча яны складалі супроцьлегласьць людзям „незаседельмі“, якія мелі права вольнага адыходу, а трапілі яны ў гэтую катэгорыю „заседельных“ толькі пад уплывам няспрыяючых матар’яльных умоў.

Спасылаючыся на даўнасьць, як на галоўную прычыну „заседлости“ селяніна, Леантовіч падкрэсьлівае, што толькі ў Літоўскім Статуце III рэдакцыі даўнасьць была вызначана ў дзесяць год, але гэта не выключае, пэўне, зацьвярджэньня існаваньня даўнасьці як крыніцы паншчыны ў больш ранейшую эпоху. Калі, з аднаго боку, умовы адыходу ад пана людзей вольных былі цяжкімі з прычыны матар’яльных абставін саміх вольных людзей, то, з другога боку, самыя вольныя людзі траплялі ў цяжкія эканамічныя ўмовы, у выніку якіх яны ўваходзілі ў больш сьціслыя даўгавыя ўмовы са сваім панам, чаму былі прыкаваны да жыцьця на адным мейсцы. Апошняе-ж на думку Леантовіча, „всегда вызывает множество разнообразных отношений и связей, из которых бедный человек не легко может выпутаться“.

Галоўнай прычынай утварэння клясы „непохожих людзей“ былі тыя эканомічныя абставіны—ўмовы, у якіх знаходзілася літоўска-беларускае сялянства. „Нуждаюся в частых пособиях со стороны помещиков, піша Леантовіч,— і рэдка маея возможность возвратить их, похожий человек, долго проживший на земле одного и того же владельца, по-неволе делался неоплатным должником, подвергался всем невыгодным последствиям долговой зависимости. Бедняк, во всяком случае, должен был жертвовать личной свободой, как единственной гарантией долговых отношений“.

Зусім зразумела, што з прычыны свае маемаснай немажнасьці, зьбяднелыя сяляне заставаліся ў сталай залежнасьці ад сваіх крэдытораў-паноў. „Неоплаченные обязательства первого поселенца, свободного человека, отзывались на зависимости его потомков. Их привязывали к месту поселения обязательства, сделанные при первом поселении и обратившиеся при своей неоплатности в наследственные. Потомок вольного поселенца делался, таким образом, старожилом, незаметно входил в число отчизных, наследственных. Отсюда, само собой образовалось в жизни и перешло в положительное законодательство правило, по которому похожие люди, прожившие долгое время на владельческой земле, должны считаться—людьми отчизными,—отчичами“.

Такім чынам, цяжкія эканомічныя ўмовы і ўмовы даўгавыя, якіх нельга было выканаць, былі галоўнай падставай разьвіцьця паншчыны. Пашырэнню даўгавых суадносін моцна спрыяла і тое, што зямельная ўласнасьць групавалася ў многіх руках і адсюль узьнікала гаспадарчая залежнасьць сялян ад земляўласніцкіх клясаў, што паводле думкі Леантовіча, і было першай і галоўнай падставай замацаваньня сялянскага стану ня толькі ў нас, але і наогул ува ўсіх эўрапейскіх народаў.

Леантовіч адзначае і іншыя выпадкі ўзьнікненьня паншчыны. Гэта—ўцёкі людзей, якія селі на волю, або засядзелі даўнасьць. Гэткіх асоб пан меў права шукаць усюды, а калі-б уцякач знайшоў сабе дзе-небудзь прытулак, то новы гаспадар быў абавязаны аддаць яго назад і, у дадатак, уплаціць штраф за прытулак („прістанодержательство“). Таксама Леантовіч зазначае, што паншчына ўзьнікала і з прычыны наданьня населеных зямель прадстаўнікам дваранскага земляўладаньня. Гэткія землі надаваліся ад вялікіх князёў на розных умовах: у „вотчыну“ і ў часовае ўладаньне, пажыцьцёва або часова.

Гэтыя назіраньні Леантовіча правільны. З часам пашырэння „поместного и вотчинного“ земляўладаньня павялічалася колькасць асоб, якія станавіліся ў прыватна-залежныя стасункі. Але Леантовічу не пашчасьціла высветліць, чаму наданьне зямлі на якіх-колечы ўмовах садзейнічала зьяўленьню паншчыны.

Леантовіч, далей, правільна зацвярджае, што вялікі князь надаваў ня толькі землі, але і выключна адных людзей; незалежна ад зямлі, на якой яны сядзелі. Наданьне людзей у ўладаньне прыватнай асобе ставіла іх у поўную залежнасьць ад земляўласніка; аднак, на пытаньне аб тым, чаму гэтая залежнасьць была прычынай прыгоннага права,—Леантовіч ня выказаўся, апроча аднаго ўпамінаньня. Леантовіч адзначае, што „жалованные грамоты“ лічыліся „крепостными актами“, якія давалі ўласнікам як поўнае „вотчинное“ права на маёнтак, таксама і „всё право и панство“ на падараваных разам з зямлёй людзей. Урэшце, Леантовіч зазначае, што ў тым выпадку, калі

надаваўся маёнтак і ў гэтым маёнтку жылі вольныя людзі, то за імі захоўвалася права адходу¹⁾.

Наогул трэба лічыць, што выказаная Леантовічам устаноўка пытаньня, аб прычынах зьяўленьня і разьвіцьця паншчыны, правільна. Усе ўмовы і фактары, пры ўдзеле якіх высвятляецца зьяўленьне і пашырэньне паншчыны, ім былі паказаны. Яго недахватам было тое, што гэтыя паказаньні паданы вельмі схэматычна і што яны не атрымалі больш яскравага і сьціслага дасьледваньня. Застаецца зусім незакранутым пытаньне, чаму для паасобных людзей утвараліся няспрыяльныя эканомічныя ўмовы? Пытаньне гэтае мае, пэўна, першараднае значэньне.

Праз чатыры гады пасля зьяўленьня ў друку работы Леантовіча, выказаўся адносна ўзьнікненьня паншчыны М. В. Уладзімірскі-Буданаў. Дасьледваючы пытаньне аб нямецкім праве ў Літве і Польшчы, Уладзімірскі Буданаў закрануў пытаньне аб уплыве нямецка-польскага права на становішча сялян у Вялікім Княстве Літоўскім. Узьнікненьне паншчыны Уладзімірскі-Буданаў ставіць у сувязь з павялічэньнем шляхецкіх праў і прывілеяў, якія, паводле выразу Уладзімірскага-Буданава, фактычна надалі паншчыне „внутреннюю строгость“. На падставе шляхецкіх прывілеяў, насельніцтва шляхецкіх маёнткаў стала ў непасрэдня асабовыя адносіны, з прычыны чаго паншчына насіла асабовы характар²⁾.

У іншым месцы Уладзімірскі-Буданаў стаў на пункт погляду тэорыі Леантовіча і аб узьнікненьні паншчыны выказаў здагадку, быццам „на литовско-русском праве всего лучше изучать постепенно бытовое прикрепление крестьян, как неизбежное следствие экономических причин“. Аднак, Уладзімірскі-Буданаў не адмовіўся ад раней выказаных ім меркаваньняў і павінен быў падаць заўвагу, якою падкрэсьліваў вялізарны ўплыў нямецкага права ў Літве, у форме валочнай сыстэмы гаспадаркі, сьціслага падзелу станаў меставага насельніцтва ад вясковага, а таксама ў відзе раньняга і паўсюднага „прикрепления“ і, урэшце, унутранай сьцісласьці гэтага права³⁾.

Гэты погляд Уладзімірскага-Буданава адзначаецца супярэчнасьцю. Калі прыгоннае права зьяўляецца наўхільным вынікам эканомічных прычын, то трэба адкінуць уплыў нямецкага права ў Літве ў якасьці фактара, які садзейнічаў узьнікненьню і разьвіцьцю прыгоннага права!

Уладзімірскі-Буданаў падыходзіў да вывучэньня свайго пытаньня занадта абстрактна і надаваў нямецкаму праву зусім ня тое значэньне, якое яно мела. Вылучэньне места ад вёскі, гарадзкага жыхара ад сялян і ажыцьцяўленьне валочнай сыстэмы—трэба разглядаць не як уплыў нямецкага права, але як вынік эканомічнай эвалюцыі краіны, у рэзультатае чаго места адасобілася ад вёскі, і гаспадарка стала на шлях больш адзначанай інтэнсыфікацыі. Калі супакоіцца на поглядах Уладзімірскага-Буданава, то, прымаючы пад увагу, што валочная памера пашыралася на пайскіх землях і, пры тым не на ўсіх, толькі ў другой палове XVI стал., то трэба было-б лічыць, што да гэтага часу ў Літве і Беларусі не існавала паншчыны. Падругое, калі шляхецкія прывілеі прыўлашчалі паном („помещикам“) вотчынную ўладу, то за-

¹⁾ Леантович Ф. И. — Киев. Ун. Изв. 1863 г. № 10, стар. 18—23.

²⁾ Владимирский-Буданов, М. В.—Хрестоматия по истории русского права

Вып. II, Киев 1880, стар. 31, прил. 16.

³⁾ Владимирский-Буданов, М. В. Немецкое право.—Ж. М. Н. П. 1868, № 8, стар. 473—523.

стаецца назразумелым, як з прынцыпу вотчынной улады магла ўзьнікнуць паншчына?

Гэтыя пытанні ўладзімірскі-Буданау пакідае без адказу.

Мажліва згадзіцца з Уладзімірскім-Буданавым, што судовая юрысдыкцыя земляўласніка характарызавала пэрсональны характар паншчыны і падпарадкавала селяніна пад залежнасць ад пана. Аднак, шляхецкаму суду падлягалі ня толькі сяляне, а і ўсе тыя асобы, якія жылі ў панскім маёнтку. Аднымі шляхецкімі прывілеямі і шляхецкай судовай юрысдыкцыяй ніяк нельга аб'ясніць зьяўленьне паншчыны.

Калі-б Уладзімірскі-Буданаў звярнуў больш увагі на эканомічныя прычыны, якія ён зазначаў мімаходзь, то залежнасць селяніна ад пана, як рэзультат эканомічных прычын і вотчынная ўлада,—паўтэлі-б у якасці асноўных элементаў, з якіх склалася паншчына і дзякуючы якім апошняя атрымала характар пэрсональны.

Усё-ж такі Уладзімірскі-Буданаў калі ня вырашыў пытаньня пра пахаджэньне прыгоннага права, то быў на верным шляху да яго вырашэньня.

Адносна ўзьнікненьня паншчыны выказаўся яшчэ В. Б. Антановіч. Ён лічыць тэрмін „отчычы прирожденные“ выводным ад „челяди невольной“. Выходзіць, што на думку Антановіча, некалі настаў момант, калі челядзь нявольная стала „отчычами“. А калі згадзіцца з гэтай думкай Антановіча, то трэба лічыць, што быў пэўны момант, калі вясковае насельніцтва ў сваёй большасці было нявольным⁴⁾.

Для падмацаваньня свайго погляду Антановічам ня было падаана аніякіх дакумэнтаў, і, наогул думка яго ня вытрымлівае крытыкі.

Антановіч мае рацыю толькі ў адным тым, што частка челядзі нявольнай магла стаць „отчычами“, г. зн. зьліцца з існуючымі прыгоннымі людзьмі. Але гэты процэс заўважаецца толькі ў другой палове XVI стагоддзя, калі на вялікакняжацкіх і прыватнаўласніцкіх землях пасьля аграрнае рэформы,—нявольнікаў, як працоўную сілу, якая ўжо не адпавядала свайму прызначэньню,—садзілі на зямлю для выкананьня адпаведнага цягла або для выплаты аброку.

Фактычна на пункту погляду ўладзімірскага-Буданава стаіць і З. І. Ілавайскі, які ставіць пачатак паншчыны ў сувязь з шляхецкімі прывілеямі. Думка Ілавайскага выклікае адно непаразуменьне і сьведчыць аб поўнай адзіноце яго ў дасьледваньні гэтых складаных сацыяльных зьяў, як паншчына. Ілавайскі падышоў, аднак, да вырашэньня гэтага пытаньня некалькі па іншаму, у параўнаньні з Уладзімірскім-Буданавым. „Первым шагом к водворению крепостного права—піша Ілавайскі—или поравнению вольных сельских жителей с невольными—был земский привилей 1457 года, по которому Казимир IV запрещает перезывать поселенцев с частных имений на великокняжеские и обратно“.—Выходзіць быццам так, што да часу прывілея Казіміра Ягелёнчыка былі людзі вольныя і нявольныя, і вось, паводле акту законадаўчага характару, вольныя вясковыя жыхары зрабіліся нявольнымі. І усё-ж застаецца цёмным: што-ж былі гэтыя нявольныя і як узнік гэты інстытут?⁵⁾ Ілавайскі быў пад уплывам рускай юрыдычнай школы пры разглядзе пытаньня аб пахаджэньні паншчыны і ня зусім удала дапасаў прывілей Казіміра IV, каб паказаць, што пан-

⁴⁾ Любавский М. К.—Областное деление, стр. 368.

⁵⁾ Любавский М. К.—Областное деле-

ние, стар. 378. Иловайский, Д. И. История России т. III, стар. 84.

шчына ўзьнікла ў выніку пэўнага распараджэньня вялікакняжацкай улады.

Вельмі падрабязна выказаўся на пытаньне аб пахаджэньні паншчыны М. К. Любаўскі, які пры гэтым вельмі крытычна ставіўся да сваіх папярэднікаў. Аднак М. К. Любаўскі ня ставіў сабе спэцыяльнага заданьня, каб усебакова дасьледваць пахаджэньне паншчыны і толькі закрануў пытаньне, наколькі гэтага вымушалі мэты дасьледваньня.

М. К. Любаўскі скарыстаў вялічэзны архіўны матар'ял. Гэта дазволіла яму выказаць шмат цікавых меркаваньняў і гіпотэз, з якімі нельга не згадзіцца. Але, ня гледзячы на гэта, наўрад ці мажліва прыняць высунутую ім тэорыю пахаджэньня паншчыны? У працы Любаўскага знаходзім шэраг цікавых крытычных заўваг адносна папярэдняй літаратуры, якая яго не задавальняе і мае, паводле яго меркаваньняў, шмат недахопаў. Побач з гэтымі заўвагамі Любаўскі падае цэлы рад разважанняў і думак, якія правільна асьвятляюць пастаноўку пытаньня пра пахаджэньне паншчыны. Аднак, ў поглядах Любаўскага няма стройнасьці, і, нават, у паасобных сваіх меркаваньнях ён нярэдка супярэчыць сам сабе.

Як дасканалы дасьледчык-позытывіст, Любаўскі адкінуў тэорыю Антановіча і тэорыю Ілавайскага. Любаўскі верна адзначае, крытыкуючы тэорыю Ілавайскага, што ніякіх крокаў законадаўчага характару наогул не рабілася, бо законодаўства не ўтварала ніякіх новых соцыяльных суадносін; яго аформлівала іх пасьля таго, які апошнія ўжо склаліся⁶⁾. Калі гэта верна, то адсюль выцякалі наступныя вывады: паншчына зьявілася на глебе бытавых умоў, а ў далейшым законадаўства аформіла з юрыдычнага боку ўжо існуючую паншчыну.

Не згаджаецца М. К. Любаўскі таксама з Леантовічам і Уладзімірскім-Буданавым, якія высоўвалі эаномічныя прычыны ў якасьці першае асновы паншчыны. Любаўскі згодны з тым, што „вольные похожие люди“ з прычыны беднасьці траплялі ў запазычанасьць да земляўласнікаў, якая выклікалася неабходнасьцю браць „запоможенье“ для першага „обзаведения“. Але каб гэта садзейнічала іх „закрепощению в силу давности“, то, на думку Любаўскага,—гэта не адпавядае сапраўднасьці. „Люди в пенезях“ не рабіліся „старожильцами“, колькі-б яны не пражылі даўнасьці. Статут 1529 г. рашуча адзначае, што „кождая застава“, а ў тым ліку і застава асобы, „давности меть не может“⁸⁾. Аднак, у далейшым, пасьля некалькіх слоў аб „людях в пенезях“, Любаўскі ня лічыць іх людзьмі застаўнымі, на якіх пашыраюцца адпаведныя артыкулы Літоўскага Статуту.

Другая супярэчнасьць у тэорыі Леантовіча, паводле Любаўскага, ў наступным: дзякуючы сваей запазычанасьці сяляне часта рабіліся старажыльцамі, людзьмі вотчыннымі або „отчычами“, але ён не высвятляе, чаму яны рабіліся людзьмі „непохожими“, лічучы гэта само сабой зразумелым. Любаўскі трымаецца погляду, што „отчинные люди, и отчычы, и непохожие люди“—гэта паняцьці, якія далёка стаяць адно ад другога. Любаўскі гатовы палічыць, што прыцып даўнасьці досыць глыбока прасякаў ува ўсе жыцьцёвыя адносіны Літоўска-Рускае дзяржавы ў першы час яе існаваньня і ўжываўся ў дзяржаўным і

⁶⁾ Любавский М. К.—Областное деление, стар. 379.

⁷⁾ Ibidem, стар. 380.

⁸⁾ Ibidem, стар. 380.

грамадзкім побыту⁹⁾. На падставе даўнасьці замацоўваліся за прыватнаўласнікамі маёнткі і ў тым ліку сяляне з землямі. Земская даўнасьць, сьведчыць Любаўскі, відаць ужо з часу ўтварэньня Літоўска-Рускае дзяржавы,—існавала ў якасьці прыцыпу ўмацаваньня¹⁰⁾.

Выступаючы супроць Леантовіча, які лічыць, што „отчычы и непохожие люди“—паняцьця таўтолёгічныя, Любаўскі, у другім мейсцы сваёй работы, фактычна павінен быў, на падставе актавага матар’ялу, зацьвердзіць, што „отчычы и непохожие люди“—гэта тэрміны, якія характарызуюць адзін і той самы соцыяльны стан¹¹⁾. Любаўскі падкрэсьлівае, што ў гаспадарскіх валасьцёх кляса вотчычаў заўсёды адаблялася ад клясы людзей „похожих“. Апошнія свабодна садзіліся ў прыватных маёнтках, ня гледзячы на адпаведныя артыкулы шляхецкага прывілею 1447 г. У сілу даўнасьці, якая дзейнічала ў час першага статуту, „вольные похожие“ людзі, па думцы Любаўскага, маглі стаць „заседзельмі“, калі яны пераседзяць земскую даўнасьць, бо ў адваротным выпадку, яны трапілі ў катэгорыю „отчинных непохожие людей“. Так чын., для Любаўскага „отчинные и непохожие люди“—адно і тое самае. Між тым раней ён выказваўся аб гэтым інакш.

Нельга не згадзіцца з Любаўскім, што земская даўнасьць—10 гадоў, што пасля сканчэньня яе людзі вольныя маглі стаць людзьмі заседзельмі, і што, ня гледзячы на тое, што даўнасьць атрымала сьціслую формулёўку толькі ў статуце трэцяй рэдакцыі, яна дзейнічала яшчэ раней 1588 году. Любаўскі спасылаецца на артыкул першага статуту, згодна якога „отчинные“ людзі, што ўцяклі ад свайго гаспадара да другога, падлягалі звароту ў тым выпадку, калі яны не заседжывалі за новым панам 10-гадовую даўнасьць¹²⁾. Любаўскі робіць з гэтага правільны вывад, што гэткая даўнасьць мела сваю моц таксама і ў адносінах да „вольных похожих людей“, але яна ня дзейнічала ў тых выпадках, калі пры асадзе сялян на панскай зямлі не складалася ўмова, што яны могуць адыйсьці ад пана, аддаўшы яму „выход“.

У канчатковым падагульненьні Любаўскі прызнае правільнымі погляды Леантовіча, што „сосредоточение поземельной собственности во многих руках и возникающая отсюда хозяйственная зависимость крестьян от землевладельческого класса была первым и главным основанием укрепления крестьянского сословия в Литовско-Русском государстве“¹³⁾. Гэта апошняе зацьверджаньне знаходзіцца ў рэзкай супярэчнасьці з усім тым, што было выказана раней Любаўскім у сваіх крытычных заўвагах на дасьледваньне Леантовіча і часткаю яго наступніка Уладзімірскага-Буданова.

Якая-ж уласная тэорыя М. К. Любаўскага?

Выказана яна, праўда, ў схэматычных рысах і ўяўляецца ў наступным выглядзе.

Ужо ў момант утварэньня Вялікага Княства Літоўскага на княжацкіх землях і ў прыватных маёнтках жыла маса сялян (былія—„смерды“). Жылі яны здавен-даўна на сваіх зямельных кавалках, плацячы падаткі і розныя павіннасьці краёвым гаспадаром і выконваючы розныя „баршчынныя повинности“ і плацячы паборы мясцовым земляўласнікам.

⁹⁾ Ibidem, стар. 380.

¹⁰⁾ Ibidem, 389-390.

¹¹⁾ Ibidem, 392.

¹²⁾ Ibidem, стар. 392.

¹³⁾ Ibidem, стар. 392.

Гэта першае зацверджаньне Любаўскага цалкам правільна.

Далей Любаўскі зацвярджае і таксама зусім правільна, што „хозяство частных имений уже в эпоху Русской Правды не было в состоянии держаться на одном рабском труде, а требовало и наемных рабочих“. Мажліва, жаа Любаўскі, што ўжо ў той час пачаўся пераход да апрацоўкі маёнткаў „прыгоннаю сялянскаю працаю“. Апошняя ў XIII-XIV стаг. атрымала ўсеагульнае распаўсюджаньне—і ў прыватна-ўласніцкіх гаспадарках і ў уласнай гаспадарцы гаспадара-князя, якая, пры тагочаснай беднасьці фінансавых аб'ектаў зрабілася важнай прыбыткавай крыніцай. Для правільнага вядзеньня гэтае гаспадаркі неабходна была пэўная колькасная сталасьць працоўнай сілы, каб гаспадарка заўсёды была забяспечана сялянскай працай у памерах прынамсі ня ніжэй сярэдняга. З гэтай прычыны, на думку Любаўскага, Літоўскія князі пачалі разглядаць сялян, якія сядзелі трывала на пэўным кавалку зямлі і атрымалі яго ў якасьці спадчыны, як на ня маючых права іх пакідаць, бо, з адыходам іх, магла спыніцца служба гэтага кавалка зямлі.

Многія-ж сяляне абжыліся на сваіх „отчинах“ і самі ня мелі ніякіх падстаў кідаць апошнія, бо з пераходам на іншы зямельны вучастак, яны маглі трапіць ў горшыя гаспадарчыя ўмовы. Ужо ў гэты час узнікла ідэя, што ўсе „отчины и оселые люди“ павінны быць „непохожими“, зн., што яны страцілі права пераходу, хоць ў практыцы гэтае права пераходу магло існаваць, праўда незаконнае, і адміністрацыя не ўсяды мела мажлівасьць зьвярнуць іх на мейсца¹⁴⁾.

Прымацаваньне сялян у прыватных маёнтках належыць уяўляць сабе ня ў большых памерах, як гэта мела мейсца ў валасьцях гаспадарскіх. „Немецко польское шляхецкое право освободило владельческих крестьян от обязанности работать на господарском хозяйстве и платить разные дворные поборы в пользу господаря і его урядников, освободило их от юрисдикции сих последних, заменив ее юрисдикцией владельцев и, так. обр., превратило их в подданных панов, бояр, шляхты и других владельцев“.

Сумесна з гэтым зьмяняюцца і адносіны да сялянскай асобы. „Крестьяне стали отчичами частновладельческими, и паны располагали теперь правом не выпускать властных крестьян, оказавшихся лишними на данном участке земли“. Яны мелі мажлівасьць перавесці іх на другі кавалак зямлі ў межах данага маёнтку, або перавясці гэткага „отчича“ ў свой або чужы маёнтак¹⁵⁾.

Вось якая тэорыя М. К. Любаўскага! Трэба лічыць, што ня гледзячы на ўсю сваю схэматычнасьць, Любаўскі выказаў цэлы рад правільных меркаваньняў. І ў той-жа час яму не пашчасыла даць дакладны малюнак „закрепощения крестьянства“. Любаўскі верна зацвярджае, што замацаваньне сялян у прыватных маёнтках насіла асабовы характар. Калі-ж гэта да рэчы, то, у такім выпадку, павінна была выйсці забарона, каб прымаць ў гаспадарскія воласьці „из частных имений всех людей „данных, извечных, селянитых“,—якая забарона якраз і знаходзіцца ў вядомым прывілее 1447 году. Любаўскі правільна лічыць, што „привилей был первым шагом к водворению крепостного права. которого он не устанавливал, а только был законодательным выражением и санкцией тех последствий, которые вытекали сами

¹⁴⁾ Ibidem, стар. 381-382.

¹⁵⁾ Ibidem, стар. 387.

собой из распространения шляхетского права над крестьянами" ¹⁶⁾.

Якім-жа шляхам зараджалася і пашыралася прыгоннае права на землях прыватнаўласнікаў?—на гэтае важнае пытаньне паважаны дасьледнік адказу ня даў. Пытаньне аб пахаджэньні паншчыны застаецца адкрытым.

Гістарычна-юрыдычная літаратура на працягу больш як паўста-лецьця не магла высветліць пытаньня аб пахаджэньні паншчыны ў Літве і Беларусі. І зразумела чаму. Калі Леантовіч блізка падыйшоў да правільнага разуменьня прычын узьнікненьня паншчыны на Беларусі, высюваючы на першы плян элемент запазычанасьці, аднак, не высвятляючы тых стасункаў, якія выклікалі гэтую запазычанасьць сялян і садзейнічалі прымацаваньню вясковага насельніцтва, то астатнія аўтары пашлі назад і ў значнай меры забыталі высунутую праблему. У гэтым пытаньні асабліва характэрны М. К. Любаўскі, выказаўшы шмат паасобных правільных заўваг адносна паасобных старон пахаджэньня паншчыны. У канчатковым-жа падрахунку застаўшыся на формальна-юрыдычным тлумачэньні паншчыны, Любаўскі гэтым самым ня здолеў даць правільнага асьвятленьня праблемы пахаджэньня паншчыны. Погляд М. К. Любаўскага зьяўляецца крокам назад у параўнаньні з тымі поглядамі, якія пераважалі ў гістарычнай літаратуры таго часу адносна пытаньня аб пахаджэньні паншчыны ў Расіі.

Трэба ўсе-ж адзначыць, што папярэднія гісторыкі і юрысты не маглі інакш падыйсьці да вырашэньня пастаўленае праблемы. Леантовіч вышаў на арэну навуковае дзейнасьці ў пачатку 60-х гадоў XIX стаг. Ён быў захоплены дробна-буржуазным лібэралізмам. Гэта яскрава выяўляецца ў яго працы аб сялянах, дзе ён імкнецца адмовіцца ад традыцыйнай гістарычна-юрыдычнай школы. Наступныя гісторыкі, стоячы на шляху гістарычна-юрыдычнай школы і падаючы аграмаднае значэньне арганізуючай ролі дзяржавы,—імкнуліся зьнішчыць клясавыя супярэчнасьці ў грамадзе і, гэтакім чынам, зацямянілі вывучэньне вельмі важнага пытаньня.

Уся папярэдняя літаратура назьбірала пэўны фактычны матар'ял, які неабходна скарыстаць пры далейшым вывучэньні пытаньня аб пахаджэньні паншчыны. Дасьледчык не павінен абмінаць тых аб'ектыўных стасункаў, ў якіх разгортвалася тагочасная вясковая гаспадарка і знаходзілася фэўдальнае земляўладаньне. Толькі, ўзяўшы пад увагу гэтыя умовы, мажліва правільна дасьледаваць і ўразумець праблему пахаджэньня паншчыны.

Самае пытаньне распадыляецца на два моманты, або элемэнтны: Папершае, трэба вывучыць пытаньне аб тым, як складалася прыгоннае права, і якія ўмовы ў далейшым мелі ўплыў на колькасны і якасны яго росквіт, да часу канчатковага юрыдычнага афармленьня. З другога боку вельмі важна высветліць юрыдычнае становішча прыгоннага сялянства, амаль яшчэ незакранутае літаратурай, калі ня лічыць некаторых заўваг Леантовіча, што зроблены ім на падставе даных статутаў трох рэдакцый.

Акты судовых кніг Літоўскае Мэтрыкі даюць надзвычайна багаты матар'ял, які вельмі яскрава характарызуе эканамічную і юрыдычную залежнасьць прыгоннага сялянства ад пана і права апошняга распараджацца ім па свайму жаданьню, што было ў залежнасьці ад тых аб'ектыўных умоў, у якіх знаходзілася тая або іншая прыватнаўлась-

¹⁶⁾ Ibidem, стар. 379.

ніцкая вясковая гаспадарка. Тыя-ж самыя судовыя акты сьведчаць і аб тым, што сяляне, якія прымушовам шляхам трапілі ў разрад прыгонных, імкнуліся знайсці сабе свабоду і, так чын., выйсці з сіла няволі, якое ўсё больш і больш моцна зацягвала шыю прыгоннага селяніна.

Ставячы перад сабой пытаньне аб пахаджэньні паншчыны на Беларусі, мы хацелі-б абмежавацца толькі эпохай XV і пачатку XVI стаг., г. зн. часам канчатковага пераходу ад звычай да законадаўчых нормаў. У гэтую эпоху фэўдальная гаспадарка ўжо занепадала і былі ўжо першыя адзнакі пахаджэньня гандлёвага капіталізму. Судовыя выракі, якія былі заснованы на звычай, паколькі яны выносіліся судамі, што знаходзіліся ў руках земляўласнікаў, зьмяшчаюць у сабе каштоўнейшы матар'ял, як для характарыстыкі клясавае ідэалогіі земляўласнікаў, таксама і для вывучэньня Літоўскага Статуту 1529 г., як зборніка законадаўчых нормаў, адбываючых інтарэсы земляўласнікаў, якія здолелі звычайныя юрыдычныя нормы замацаваць формальнымі юрыдычнымі пісанымі нормаў.

Ужо самае зьяўленьне пісанага права сьведчыць аб тэй эканамічнай моцы, якую стваралі сабой земляўласнікі таго часу: яны ў сваёй эканамічнай політыцы ўжывалі розныя сродкі і спосабы, каб чалавека вольнага, свабоднага прыняволіць. Барацьба за свабодныя рукі, барацьба за прыгоннага селяніна, як новую форму рабочае сілы, якая павінна была больш здавальваць патрабаваньні фальваркавае гаспадаркі, што пачынала разгортвацца—вось што складала галоўны змест соцыяльных і эканамічных адносін паміж клясай земляўласнікаў і вясковым насельніцтвам.

II.

У эпоху фэўдалізму, калі адбываўся процэс развіцця і аформленьня тэй соцыяльна-эканамічнай і юрыдычнай залежнасьці, якая вядома пад назвай паншчыны, — актавая тэрмінолёгія ў адносінах да прыгоннага сялянства адзначаецца значнай стракатасьцю. Аднак, гэты факт не павінен выклікаць якога-колечы здзіўленьня. Процэс утварэньня інстытута прыгоннай залежнасьці („крепостной зависимости“) разгортваўся вельмі марудна. Залежнае ад земляўласнікаў насельніцтва консолідавалася павольна, бо ўяўляла сабой вельмі рознастайную, у соцыяльна-эканамічных адносінах, групу. Чаму зусім зразумела, што і залежнасьць апошняя ад земляўласніка констатавалася вельмі рознастайнымі тэрмінамі.

Актавы матар'ял у сваёй тэрмінолёгіі грунтуецца на прызнаньні існаваньня прыгоннай залежнасьці вясковага насельніцтва ад сваіх земляўласнікаў. Апошняя акалічнасьць да вядомае ступені сведчыла аб тым, што паншчына ўжо пусьціла глыбокія карані ў тагочаснай фэўдальна-бытавой рэчаістасьці. Стрыкатасьць актавай тэрмінолёгіі да пэўнай ступені залежыла ад таго, што фэўдальна-командуючыя групы яшчэ не пасьпелі выпрацаваць свае права, якое яскрава характарызавала-б, з аднаго боку, іх клясавае права і, з другога, становішча прыгоннага насельніцтва—ў прыватнасьці.

Фэўдальнае земляўласніцкае права складалася і аформлівалася на працягу цэлага сталяцця. У сваёй падставе яно выходзіла з тых судовых выракаў, як самога князя, таксама і органаў вялікакняжацкай адміністрацыі, якія выносіліся па выключна конкретным паасобным

юрыдычным казусам. Фэўдальнае права было наогул канкрэтным і яшчэ ня ведала агульных абстрагіраваных юрыдычных норм.

Гэткая канкрэтнасьць разважаньня мела вядомы ўплыў на актавую тэрмінолёгію адносна прыгоннага насельніцтва. Фэўдальная юрыдычная мова лічылася з тым становішчам, якое займаў у фэўдальным побыту той або іншы залежны чалавек. Чым больш складанай рабілася эканомічная атмасфэра ў Літоўска-Беларускай дзяржаве, тым больш стрыкатай і рознастайнай рабілася і актавая тэрмінолёгія ў адносінах да прыгоннага сялянства.

Да моманту разьвіцьця фэўдальных адносін у Літоўска-Беларускай дзяржаве, — у маэнтках як вялікага князя, таксама і прыватных уласьнікаў, — адрозьніваліся дзьве групы насельніцтва: а) „рабы, челядь невольная“, якія былі аб'ектам права і б) усе іншыя жыхары, пад назвай „люди“, якая група была вельмі стрыкатай паводле свайго юрыдычнага і падатковага становішча. Гэта сьведчыць аб рознастайнасьці вясковага насельніцтва ў юрыдычных адносінах на тэрыторыі фэўдальнага маэнтку ў Літоўска-Беларускай дзяржаве.

Тэрмін „люди“ для найменьня вясковага насельніцтва фэўдальнае „вотчыны“, відаць, зрабіўся агульнаўжывальным ужо ў канцы XIV стагодзьця. Паняцьце „люди“ ахапляла як вольнае вясковае насельніцтва, таксама і насельніцтва, якое ўжо трапіла ў сацыяльна-эканомічную залежнасьць. Імунітэтыя граматы тэрмінам „люди“ ахопліваюць усё насельніцтва фэўдальнага ўладаньня, на якое пашыраецца „вотчинный иммунитет“¹⁾. Аднак, у імунітэтной грамаце Мсьціслаўскага Князя Сямена Лінгвеньевіча Ануфрэйскаму манастыру, ад 12 ліпеня 1468 г., ужо адзначаецца, што склад „людей“ ў манастыру, на якіх пашыраецца „вотчинный иммунитет“ манастыра, быў вельмі неаднальковым. У грамаце адзначаюцца як „люди похожие“, таксама і „непохожие“, а да гэтага паказваецца розьніца ў падатковых адносінах паасобных груп насельніцтва, якое было падудадным манастыр у²⁾.

У Кнізе Данін в. к. Казіміра Ягайлавіча тэрмін „люди“ ўжываецца параўнаўча рэдка. Але-ж вельмі ўжытковым зьяўляецца тэрмін „человек“ „человеки“. Звычайна сустракаем гэты тэрмін у наданьнях людзей баярам-земляўласьнікам, як з адзначэньнем іхняга зямельнага надзелу, так роўна і з маўчаньнем аб наліччы апошняга, паколькі зямельны надзел, на якім сядзелі паданьня ў прыватнае ўладаньне „люди“ („человеки“) разумеўся сам сабой. Данінамі Казіміра констатавалася зьмена ў становішчы „человеков“, якія былі адданы ў прыватнае ўладаньне, менавіта, што яны перайшлі пад „вотчинную юрисдикцию“ новага ўладара.

Гэтыя зьмены ў становішчы вясковага насельніцтва былі дваякага характару. Папершае, чалавек зьмяняў „вотчинную юрисдикцию“, аднаго земляўласьніка на другога. У гэтым выпадку юрыдычнае становішча чалавека заставалася бяз зьмен. Падругое, частка вясковага насельніцтва да моманту падараваньня, жыло на землях вял. князя, чаму аддача яе (гэтае часткі) прыватнаму земляўласьніку вызначала перамену як „вотчинной юрисдикции“, таксама і зьмену ў „повинностных“ адносінах. Усё гэта ўносіла вельмі істотныя зьмены ў агуль-

¹⁾ АЗР. I, №№ 14, 43.

²⁾ Леонтович, Акты № 21.

на-юрыдычнае і эканамічнае становішча вясковага насельніцтва, якое жыло на землях вялікага князя³⁾.

Адааючы ў рукі прыватных земляўласнікаў тую, або іншую групу вясковага насельніцтва, вялікі князь часам зазначаў і „повинностное положение“ гэтае групы насельніцтва. Апошняя акалічнасьць мела мейсца, гал. чынам, калі перадаваліся ў прыватнае ўладаньне людзі, якія паводле свайго павіннаснага становішча былі вядомы пад назвай „данніков“⁴⁾.

Наданьні Казіміра констатавалі эканамічную і юрыдычную залежнасьць ад прыватнага земляўласніка пэўнай групы насельніцтва, аднак у той час яны не закраналі пытаньне аб праўным становішчы тых або іншых „человеков, людей, людцев“, што атрымалі новага земляўласніка. Афармленьне іх юрыдычнага становішча было далейшым этапам у бытавым стасунку, калі ўжо пачала праводзіцца жорстка дэмаркацыйная лінія паміж людзьмі „похожими“ — вольнымі і „людьми непохожими“, якія страцілі права пераходу.

Земляўласніцкія прывілеі вялікіх князёў Літоўскіх садзейнічалі юрыдычнаму афармленьню правоў прыватных асоб на зямельныя ўладаньні, якія знаходзіліся ў іх фактычным карыстаньні ў момант публікацыі прывілеяў, а разам з тым і правоў на насельніцтва, што жыло на іх землях. Адначасна яны атрымоўвалі права распараджацца ўсёй сваёй маемасьцю.

Калі зьвярнуцца да тэрмінолёгічных даных, якія знаходзяцца ў агульназемляўласніцкім прывілею 2 мая 1447 г., то мы сустракаем у ім наступныя тэрміны: „люди данные, извечные, селенитые, невольные“. Стрыкатасьць тэрмінаў агульназемляўласніцкага прывілею зусім не гаворыць яшчэ аб стрыкатасьці юрыдычнага становішча памянёных людзей. Усе гэтыя тэрміны характарызуюць адно і тое-ж самае юрыдычнае становішча, вядомае пад назвай прыгоннага права⁵⁾.

Як тлумачыць тэрмін „люди данные“?

Варта падкрэсьліць, што гэты тэрмін тлумачыцца далёка неадналькова.

Леантовіч лічыць, што „данники“ і „данные люди“ не належалі ні да слуг, ні да цяглых людзей і займалі асобнае становішча ў дэржаве⁶⁾. Згадзіцца з гэтым тлумачэньнем нельга. Ужо розьніца ў тэрмінолёгіі кажа не на карысьць тоясамасьці становішча. Тэрмін „данники“ характарызуе „повинностное положение“, ані ў якім разе ня юрыдычнае становішча вясковага насельніцтва. „Данники“ жылі і на землях вялікага князя і на землях прыватных земляўласнікаў. І ў тым, і ў другім выпадку юрыдычнае становішча „даннікаў“ будзе зусім неадналькавым.

Што датычыць „людей данных“, то ў вышвызначаным прывілеі яны зьмешчаны ў адну групу з іншым залежным насельніцтвам. І на гэта трэба зьвярнуць увагу.

Уладзімерскі-Буданаў меў пэўную рацыю не згаджацца з думкай Леантовіча. Але і яго ўласныя прапазыцыі бадай ці зьяўляюцца прывільнымі і да гэтага мала абаснаванымі. Уладзімерскі-Буданаў умоўна выказваецца супроць тоясамасьці тэрмінаў — „люди данные“ і „дан-

³⁾ Р. И. Б., XXVII, ст. 174—328.

⁴⁾ Леонтович, Акты, № 8.

⁵⁾ Привілей 2 мая 1447 г. арг. 12.

Владимирский-Буданов, Хрестоматия по истории русского права вып. I, К. 1886.

⁶⁾ Киев. Ин. Изв. 1863, № 10, стар. 27-28.

ники" і лічыць, што „люди данные, вероятно, означают людей, выданных по суду (по гражданским искам или за преступление)" ⁷⁾.

Усе гэтыя здагадкі Уладзімерскага-Буданава мала абаснаваны і з імі нельга згадзіцца.

„Люди данные"—гэта людзі, надараваныя вялікім князем, права ўладаньня якімі грунтуюцца на гаспадарскім лісьце ⁸⁾. Да гэтага мажліва прывесьці тэксты, з якіх відаць, што „людми данными" на землях прыватных уласнікаў называліся людзі, якія займалі ў адносінах павінасных становішча „данников" ⁹⁾. Усё гэта сьведчыць аб адсутнасьці яснай і дакладнай тэрмінолёгіі.

Тлумачэньне тэрміну „люди извечные" не сустракае асаблівых цяжкасьцяў. Уладзімерскі-Буданаў лічыць „извечными людьми" сялян, якія даставаліся ў спадчыну. Тэрміны—„люди извечные", — „звечные" сустракаюцца ў актах XV і пачатку XVI стал. Аднак, трэба адзначыць, што гэты тэрмін сустракаецца параўнаўча рэдка. У актах „люди извечные" называюцца — „отчинными вечными", „отчизными вечными непохожими" ¹⁰⁾. Сустракаецца і тэрмін „люди вечные", „властные вечистые",—хоць досыць рэдка ¹¹⁾.

Рэдкасьць тэрміну „звечные люди" і зьяўленьне яго побач з іншымі тэрмінамі, якія характарызуюць юрыдычнае становішча прыватнаўласніцкіх людзей часткова служыць довадам адміраньня тэрміну „звечные люди" і замены апошняга агульнаўжываным тэрмінам „отчизные люди", „отчинные люди" і „непохожие люди". Правільна было-б называць „людми вечными" тую групу прыгоннага сялянства, якая з даўных часоў належала да ўладаньня таго або іншага земляўласніка і якая, натуральна, пераходзіла ў спадчыну.

Уладзімерскі-Буданаў тлумачыць тэрмін „люди селенитые" як челядзь, асталяваную на вучастку зямлі. Гэтая думка—гіпотэтычная, паколькі ім ня прыведзена ніякіх даных дзеля фактычнага ўгрунтаваньня яе. Бязумоўна, челядзь магла сядзець на зямлі. Але асаджваньне на зямлю німала не зьмяняла юрыдычнага становішча челядзі нявольнай. Прывілей 2 мая 1447 г. мае на мэце вясковае насельніцтва, якое было пазбаўлена права адыходу і пераходу на другія землі, як вялікакняжацкія, гэтак сама і прыватнаўласніцкія. Аб челядзі нявольнай прывілей не спамінае таму, што апошняя ў бытавой практыцы разглядалася як рухомая маемасьць, якую земляўласнік распараджаўся паводле ўласнага жаданьня і якая была зьвязана вечнымі кайдаанамі са сваімі ўласнікамі. Вельмі характэрна, што ў актах тэрмін „люди селенитые" не сустракаецца. Відаць, пад тэрмінам „люди селенитые" вызначаліся людзі, аселяны на зямлі, якія ўжо адсядзелі тую земскую даўнасьць, што ў гэты час уваходзіла ў жыцьцёвую практыку.

Апошні тэрмін прывілее 2 мая 1447 г. „люди невольные" Уладзімерскі-Буданаў разумее як рабоў, што засталіся на дворнай службе. Гэткае тлумачэньне зусім няўдалае. Людзі нявольныя—гэта прыгонныя людзі, страціўшыя права выхаду. Тэрміну „невольный человек", „невольные люди" процістаўляюцца тэрміны: „вольный человек", „вольные люди" ¹²⁾. Нявольныя людзі роўна з вольнымі людзьмі выплачвалі

⁷⁾ Владимирский - Буданов, Хрестоматия Вып. 1., л. стр. 31, прим. 18.

⁸⁾ Леонтович, Акты... № 172, 309.

⁹⁾ Р. И. Б., XX, I, № 41, 284.

¹⁰⁾ Леонтович, Акты... № 217, Р. И. Б.

XX, I, № 28, 129.

¹¹⁾ Р. И. Б. XX, II, № 136, Белар. Архіў т. II, № 100.

¹²⁾ Р. И. Б., т. XX, I, № 94.

пагалоўшчыну, якая збіралася для „потребы земское“; тады як чэлядзь нявольная гэтакім пагалоўным падаткам не абкладалася ¹³⁾.

Прывілей 2 мая 1447 году ведае яшчэ тэрмін „поданные“, якія залежаць ад паасобных „разрядов“ земляўласнікаў. У „разряд поданных“ уваходзяць усе групы насельніцтва, якія жылі на прыватнаўласніцкіх землях, і на якіх пашыраўся „вотчинный иммунитет“ земляўласніка. Калі судзебнік Казіміра Ягеллэнчыка ўпамінае „о людях князьских, паньских и боярских“ і вызначае парадак запазывання прыватнаўласніцкіх і гаспадарскіх людзей, то тэрмінолёгічна пад катэгорыяй людзей „князьских, паньских и боярских“ трэба разумець усіх прыватнаўласніцкіх падданных, а ня толькі адну залежную эканамічна і юрыдычна групу насельніцтва ¹⁴⁾. Адылі, у актах фэўдальнае эпохі, людзі „князьскія, паньскія и боярскія“ спамінаюцца гэтак сама, як людзі залежныя ад земляўласніка, як яго прыгонныя.

Тэрмінолёгія актаў гэтага часу ў адносінах залежнага насельніцтва надзвычайна рознастайная. Для паказання на залежнае становішча паасобных жыхароў, або пэўнае групы насельніцтва — карысталіся рознымі тэрмінамі.

У першую чаргу залежнасьць ад прыватных земляўласнікаў вызначалася паводле катэгорыі ўласнікаў. У актах сустракаюцца „люди князьские ¹⁵⁾, панские ¹⁶⁾, боярские ¹⁷⁾, землянские ¹⁸⁾, бискупьи ¹⁹⁾, декановы ²¹⁾, каноницкие ²²⁾, костельные ²³⁾, митрополичьи ²⁴⁾, церковные ²⁵⁾, владычные ²⁶⁾“ і гэт. далей. Усе гэтыя групы вясковага насельніцтва былі залежнымі людзьмі ад розных катэгорыяў духоўных і сьвецкіх земляўласнікаў. Гэтыя залежныя людзі процістаўляюцца людзям гаспадарскім, валасным, вольным.

Наяўнасьць клясавых супярэчнасьцяў у фэўдальную эпоху адбілася і на актавай тэрмінолёгіі. У актах сустракаецца часта тэрмін „люди простые“. Звычайна гэты тэрмін процістаўляецца „шляхтичам, боярам“. Людзі простыя, пэўне, могуць быць вольнымі людзьмі. Дочкі баяраў, шляхціцаў пабіраліся з імі, але, звычайна, тэрмінам „простые люди“ кваліфікавалася залежнае ад земляўласніка насельніцтва, абавязанае выконваць службу, чаму ў актах „простые люди“ мянуюцца „тяглыми людьми“ ²⁷⁾.

Прыгонныя людзі — гэта асобы, страціўшыя права адыходу, прымушаныя жыць вечна на зямлі земляўласніка. Адсутнасьць права адмаўленьня і адыходу вельмі характэрна для гэткага прыгоннага становішча. Асабліва яно было чульвым для вясковага насельніцтва. Зразумела, што ў гэты час прыгонныя людзі пачалі менавацца „людьми непохожими“ і праз гэта складалі катэгорыю людзей, процілеглую катэгорыі „похожих людей“, „перехожих людей“, „отхожих людей“ ²⁸⁾.

¹³⁾ Там-жа, XX, II, № 307.

¹⁴⁾ Судзебнік Казіміра арт. 9—11.

¹⁵⁾ Леонтович, Акты № 565; Р. И. Б. XX, I, № 353, III, № 131.

¹⁶⁾ Леонтович, Акты № 565; Р. И. Б. XX, I, № 411, 59.

¹⁷⁾ Леонтович, Акты № 647; Р. И. Б. XX, I № 15; II, № 335.

¹⁸⁾ Леонтович, Акты № 565.

¹⁹⁾ Леонтович, Акты № 36; Р. И. Б. XX, II, № 337.

²⁰⁾ Р. И. Б. XX, I, № 306.

²¹⁾ Р. И. Б. XX, I, № 335.

²²⁾ Р. И. Б. XX, II, № 248, 468.

²³⁾ Р. И. Б. XX, II, № 218.

²⁴⁾ Р. И. Б. XX, II, № 271, 248.

²⁵⁾ Р. И. Б. XX, II, № 136; АЗР. II, № 30.

²⁶⁾ АЗР, I, № 31.

²⁷⁾ Р. И. Б. XX, I, № 334; II, № 119, 189, 354, 394.

²⁸⁾ Р. И. Б. XX, I, № 28, 44, 129.

У актавым матар'яле таго часу пачынае агульна ўжывацца тэрмін „отчизные люди“, „отличные люди“. Гэтым тэрмінам характарызуецца залежнае становішча тых людзей, продкі якіх і бацькі трапілі засядацца на землях земляўласнікаў і перадаць засядацельскія сваім дзецям. Гэтыя два тэрміны і найбольш ужывальныя ў актах гэтага часу²⁹⁾.

Залежныя людзі нясуць на свайго пана тыя або іншыя павіннасці. У ўмовах развіцця фальварковае гаспадаркі гэтыя прыгонныя людзі абавязаны выходзіць на паншчыну („барщину“). Вось чаму ў актах сустракаюцца тэрміны: „люди тяглые“, „люди пригонные“, якімі хатакарызуецца павінаснае становішча людзей³⁰⁾. Разам з тым, гэткае павінаснае становішча характарызуе таксама і іх становішча юрыдычнае.

Далей тэрмін „люди купленные“ сьведчыць аб тых умовах, якія рабіліся адносна набыцця сялян з зямлёй і без зямлі³¹⁾.

Літоўскі Статут 1529 г. захаваў усю стрыкатасць юрыдычнае тэрміналогіі. Залежныя людзі ў Літоўскім Статуце менаваліся: „люди“³²⁾, „непохожие люди“³³⁾, „невольные люди“³⁴⁾, „люди отчизные“³⁵⁾, „мужики“³⁶⁾. Гэткая стрыкатасць тэрміналогіі ёсць рэшта фэўдальнае тэрміналогіі, з якой аўтары Літоўскага Статуту ня здолелі развязацца. Апроч таго, тэрміны „простые люди“, „хлопы“ характарызуюць наогул залежнае насельніцтва³⁷⁾. Тэрмінам-жа „тяглые люди“ паказваецца на тыя павіннасці, якія выконваў прыгонны чалавек на свайго пана.

Урэшце, у актах стала ўжываецца тэрмін „человек“ з дадаткам адпаведнага эпітэту, які характарызуе яго юрыдычнае, або эканамічнае становішча, напр.: „бискупский, боярский, дедичный, вечный, невольный, непохожий, тяглый, церковный“ і інш.

Так чынам, у працягу ўсяго XV і пачатку XVI ст. у актах таго часу і ў самым Статуце 1529 г., тэрміналогія, якая характарызуе залежнае становішча вясковага насельніцтва, вельмі рознастайна. Захаваньне гэтае рознастайнасці ў тэрміналогіі нават і ў Літоўскім Статуце ў пэўным сэнсе кажа за тое, што к канцу першай чвэрці XVI стал. процэс консолідацыі залежнага насельніцтва яшчэ ня скончыўся. Прыгоннае права яшчэ формавалася, як інстытут сацыяльна-эканамічнай залежнасці.

III.

Пытаньне аб пахаджэньні прыгоннага права — адно з самых складаных. У гістарычнай літаратуры ёсць вялікая колькасць каштоўнейшых прац, якія прысьвечаны вывучэньню гэтай праблемы.

Погляды на пахаджэньне прыгоннага права змяняліся як у залежнасці ад расшуканьня новых архіўных матар'ялаў і паступовага руху гістарычных ведаў, таксама і ад зьмен у поглядах на „двигущую силу“ гістарычнага процэсу.

Асабліва шмат увагі зварочана ў гістарычнай літаратуры на дасьледваньне пытання аб пахаджэньні і развіцці прыгоннага права

²⁹⁾ Р. И. Б., XX, I, № 114, 115, 312.

³⁰⁾ Р. И. Б. XX, I № 61, 204, 339;

II, № 39.

³¹⁾ Р. И. Б. XX, I, № 64.—Леонтович, Акты № 309.

³²⁾ Л. С. 1529 г., I, 8 і 15.

³³⁾ Ibidem, XI, 9.

³⁴⁾ Ibidem, XI, 2.

³⁵⁾ Ibidem, II, 1.

³⁶⁾ Ibidem, XI, 10, 6; XII, 6.

³⁷⁾ Ibidem, XI, 4; III, 10, 14; VI, 27; VIII, 8, 17.

³⁸⁾ Ibidem, XI, 4.

ў Маскоўскай дзяржаве¹⁾. Проблема прываблівала да сябе ўвагу вялізнае колькасці даследчыкаў, якія часта высоўвалі новыя матар'ялы і надзвычайна каштоўныя даныя дзеля больш глыбокага пранікання ў гэтую складаную праблему.

У той час, як даследчыкі зварацілі асаблівую ўвагу на вывучэнне прыгоннага права ў Маскоўскай дзяржаве, гэтая-ж праблема параўнаўча мала была прадметам вывучэння з боку даследчыкаў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Да вядомага ступені гэта залежала наогул ад таго, што вывучэнне гістарычных лёсаў Літоўска-Беларускай дзяржавы параўнальна мала прываблівала да сябе ўвагу гісторыкаў. У гісторыяграфіі пытання аб паходжэнні і развіцці прыгоннага права ў Літоўска-Беларускай дзяржаве таксама было ня мала цікавых думак, якія ня згубілі свайго значэння нават для сучаснага моманту. Проблема гэткай вялізнай сацыяльнай значнасці ўсё яшчэ ня вырашана, хоць упершыню яна была пастаўлена, як чарговая навуковая праблема Ф. І. Леантовічам яшчэ ў 1863 г.

Шмат якія з назіранняў Леантовіча ня сгарацілі каштоўнасці дагэтуль і нават атрымліваюць вельмі яскравае асвятленне пры дапамозе тых матар'ялаў, якімі распараджаецца сучасны даследчык²⁾. Леантовіч высунуў зусім справядлівую думку, калі імкнуўся асвятліць інстытут прыгоннага права, як процэс, які павольна развінаўся і які атрымаў юрыдычнае афармленне толькі пад уплывам новых бытавых умоў і абставін жыцця Літоўска-Беларускае дзяржавы. У гэтых адносінах Леантовіч папярэдзіў той навуковы рух у вывучэнні пытання аб паходжэнні прыгоннага права ў Маскоўскай дзяржаве, які рашуча адкінуў погляды гістарычна-юрыдычнай школы, і які пачынаецца з моманту з'яўлення слынных прац В. О. Ключэўскага аб паходжэнні прыгоннага права.

Вясковае насельніцтва Літоўска-Беларускай дзяржавы жыло на землях вялікага князя, або на землях земляўласнікаў духоўных і сьвецкіх. Яно на тых і другіх землях адналькова дзялілася на дзве групы: а) на чэлядзь нявольную і б) гэтак званых — людзей розных катэгорыяў. Юрыдычнае становішча першае групы было цалкам адналькавым як, на землях вял. князя³⁾, так і прыватных земляўласнікаў. На гэтую акалічнасць неабходна звярнуць асаблівую ўвагу, бо Леантовіч недасканала яе даследваў, і Любаўскі ўпаследку досыць рэзка гэта падкрэсліў. Леантовіч не знаходзіць мажлівым правесці дэмаркацыйную лінію паміж чэлядзьцю нявольнай і прыгонным насельніцтвам, між тым, як гэтыя два розных юрыдычных становішчы рэзка адрозніваюцца ў актах таго часу і ў Статуце 1529 г. Калі чэлядзь нявольная, з працягам часу, пад уплывам новых умоў развіцця сельскае гаспадаркі паволі з'лівалася з непахожымі людзьмі і канчаткова знікла, як самастойная катэгорыя, к моманту выдання Статуту 1588 г., то ў часы больш ранняга фэўдалізму, пры нязначным пашырэнні фальварковае гаспадаркі, аб гэткам набліжэнні покуль што казаць нельга.

¹⁾ Prof. I. Polosin—Le Servage Russe et son origine (Revue internationale de sociologie, 1928, № XI-XII. Полосин, И. Поместное право и крестьянская крепость (Учен. Зап. Института истории т. IV. М. 1929. Дьяконов,—Поместье и крестьянская крепость. Тхоржевский, С. Поместье и крестьянская крепость (Труд

в России, 1924), кн. I.

²⁾ Леонтович, Ф. И. Крестьяне юго-западной России. Киев. Унив. Изв. 1863 г. №№ 10 и 11.

³⁾ Пічэта У. І.—Юрыдычнае становішча вясковага насельніцтва.—Запіскі кл. гісторыі. 1928. кн. 3. т. II, стар. 377—409.

Бязумоўна, чэлядзь нявольная папоўніла шэрагі прыгоннага насельніцтва, але гэты працэс набліжэньня выконваўся толькі тады, калі ўжо само прыгоннае права канчаткова аформілася, і гаспадарчыя ўмовы моцна зьмяніліся, з якое прычыны самая праца нявольнікаў рабілася нявытворчай. Пагэтаму земляўласнік у мэтах павялічэньня агульнай прадукцыі свае гаспадаркі, свае працоўнай сілы і павіннасьцяй, пачаў асуджаваць сваю чэлядзь на зямлю. Гэты працэс зьліцьця ў Літоўска-Беларускай дзяржаве ішоў на працягу ўсяго XVI стал. і у сваёй сутнасьці напамінае падобны працэс, які меў месца ў Маскоўскай дзяржаве ў другой палове XVII і першай чвэрці XVIII стагодзьдзя.

Прыватнае земляўладаньне ўзьнікла на Беларусі досыць рана як духоўнае, таксама і сьвецкае. Узьнікненьне яго прыпадае на XI стал. Развой прыватнага земляўладаньня, як падставы фэўдальнага ладу, трэба глумачыць агульным эаномічным становішчам беларускіх краін і тым крызісам, які тады захапіў як князёў, гэтак і камандуючую клясу—баяраў⁴⁾.

Зразумела, што з разьвіцьцём прыватнага земляўладаньня пачала разьвінацца і залежнасьць ад земляўласніка тых груп насельніцтва, якія сядзелі на земляўласніцкіх землях. Прыватнае земляўладаньне імкнулася да пашырэньня сваіх зямель і захоплівала землі, якія былі заселены вольнымі людзьмі. Гэты працэс „обоярения“ зямлі паклаў пачатак скарачэньню вольных людзей і зьяўленьню значнага кадру вясковага насельніцтва, якое залежала ад сваіх захопнікаў.

Разважаць аб прыгонным праве ў XIII стагодзьдзі на Літоўска-Беларускай тэрыторыі нельга. Аднак, трэба констатаваць налічча сацыяльна-эаномічнай і юрыдычнай залежнасьці пэўнай часткі насельніцтва ад мясцовых земляўласнікаў. Момант поўнага развою літоўска-беларускага фэўдалізму, выступаючы зусім яскрава ў крыніцах, адносіцца да таго часу, калі наасобныя беларускія землі ўвайшлі ў склад Вял. Кн. Літоўскага і калі ў выніку гэтага зьліцьця ўтварылася Літоўска-Беларуская дзяржава. Цяпер старыя фэўдальныя карані атрымалі спрыяючыя ўмовы для свайго разьвіцьця і, у першую чаргу, гэта адбылася на пашырэньні прыватнага земляўладаньня ўсіх відаў і рангаў, на што дасьледчыкі сваячасова зьвярнулі досыць увагі⁵⁾.

З прычыны разьвіцьця прыватнага земляўладаньня скарачалася колькасьць вясковага насельніцтва, якое жыло на землях вялікага князя Літоўскага і, бясспрэчна, павялічвалася колькасьць прыватнаўласніцкага сялянства. Апошняя і зьявілася гэю асноўнаю масай, якая ўпасьледак павольна трапіла ў прыгоннае становішча.

Вялікі князь Літоўскі раздаваў землі на самых рознастайных умовах. Побач з данінамі на вечнасьць „со всем правом и панством“, было нямала данін часовага характару⁶⁾. Гэтыя даніны часовага характару даваліся вялікім князем пад уплывам розных бытавых умоў. Але, відаць, гэтыя даніны юрыдычна не мянялі становішча таго насельніцтва, якое сядзела на іх землях.

З прычыны гаспадарскіх данін вясковае насельніцтва выходзіла назаўсёды або часова са сфэры публічна-праўных адносін і трапляла

⁴⁾ Пичета, В. И.—История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии, ч. I. Минск 1927 г. стр. 22 і наст.

⁵⁾ Ibidem, гл. IV—VI. Любавский, М. К. Областное деление. Довнар-Заполь-

ский, М. В. Государственное хозяйство вел. кн. литовского т. I.

⁶⁾ Пичета, В. И.—„История сел.-хоз.“ Глава V.—Любавский М. К. „Областное деление, стр. 529 і дал.

ў сферу ўплыву прыватна-праўных адносін. Даніны вялікіх князёў — гэта самы важны фактар, паводле якога шырокія групы вясковага насельніцтва станавіліся ў залежнасьць ад прыватнага земляўласніка, разам-жа з тым, яны зьяўляліся падставай для ўгрунтаваньня „вотчинного“ ўладаньня.

Пытаньне аб тым, якое мае значэньне для разьвіцьця прыгоннага права вялікакняжацкая даніна, ўпяршыню было закранута Леантовічам. Ён адзначыў шырокую практыку наданьняў як землямі з насельніцтвам, таксама ненаселеных, або адных людзей, незалежна ад зямлі. Паводле слушнае заявы Леантовіча „жалованные“ граматы лічыліся „крепостными актами, предоставлявшими владельцам как полные вотчинные права на имения, так и все „право и панство“ на даруемых вместе с ними людей“. Гэткія падарункі, як лічыць Леантовіч, зьяўляліся „производным, но не первоначальным источником зависимости“⁷⁾.

Да некаторае ступені першая думка Леантовіча справядліва. Але ні ў якім разе з ім нельга згадзіцца з другою, што раздача земляў была „производственным, но не первоначальным источником зависимости“.

Высунутая Леантовічам праблема яшчэ ня была прадметам спэцыяльнага досьледу, хоць яна адзначана, як вельмі каштоўная думка з боку гэткага знаўцы гісторыі Літоўска-Беларускае дзяржавы, якім зьяўляецца Любаўскі.

У рускай гісторыяграфіі, прысьвечанай вывучэньню прыгоннага права ў Маскоўскай дзяржаве, дзякуючы публікацыі надзвычайна каштоўных матар'ялаў, гэтая праблема зрабілася прадметам уважлівага вывучэньня. Ёю займаўся Дьяканаў і сучасны малады дасьледчык І. І. Палосін, які ўзбагаціў навуку каштоўнымі досьледамі па гісторыі соцыяльных адносін у Маскоўскай дзяржаве.

Дьяканаў у сваіх назіраньнях адносна сувязі між „поместьем“ і селянскім замацаваньнем, пачынае ад старых поглядаў Лакіэра, які ўпяршыню ўзьняў і паспрабаваў асьветліць пытаньне аб правах пана над сялянамі яго „поместьев“. Уладаючы вялікай колькасьцю матар'ялаў, Дьяканаў больш глыбока разглядзеў гэтую-ж самую праблему і наяўна паказаў, як наданьне „поместьев“ рабіла селяніна, які жыў у яго межах, цалкам эаномічна і юрыдычна залежным ад земляўласніка, бо давала апошняму права распараджацца, паводле свайго погляду, свайёй землёй, зямлёй сваіх сялян, працоўнай сілай і павінаснымі сіламі сялянства.

Тая-ж самая праблема была пастаўлена і дасьледавана І. І. Палосіным, галоўным чынам у адносінах да сялян б. Наўгародзкае зямлі. Паміж поглядамі Палосіна і Дьяканава ёсьць некаторая розьніца ў глумачэньні матар'ялу, якім карысталіся яны абодвы, але ў істотным яны згаджаюцца.

„Поместное“ ўладаньне ўтварала асобнае „поместное“ права, якое „заключало в себе право на суд и администрацию, общую и хозяйственную, в пределах имения и соответственную обязанность крестьянского послушания в вопросах полицейского и материального благополучия в поместьях, его податной исправности и поместного судоговорения“. Другая частка „поместного“ права, на думку Палосіна, складалася „из права хозяйственной эксплуатации земельных угодий

⁷⁾ Леонтович, Киев. Ун. Изв. 1863, № 10, стр. 24-25.

и поместного крестьянского труда, считавшегося неотъемлемой частью поместной дачи⁸⁾.

І Дьяканаў і Палосін ватым звярочваюць увагу на гэтак званыя „вводные, послушные, отдельные и отказные грамоты“, якія зусім не зьяўляюцца проста формай царамоніі ўводу ва ўладаньне, але прадстаўляюць для гісторыка сялянскага замацаваньня („крестьянской крепости“) матэрыял вялікай гістарычнай каштоўнасьці.

Урад вялікага князя Літоўскага ў XV і пачатку XVI стал. стаў на шлях шырокага наданьня зямель. Гэтыя зямельныя „пожалования“ дыктаваліся тымі ўмовамі агульна-політычнага характару, у якіх знаходзілася Літоўска-Беларуская дзяржава. Вялікаму князю Літоўскаму патрэбна было арганізаваць вайсковую сілу для барацьбы супроць ворагаў Літоўска-Беларускае дзяржавы і захаваньня ў недатыкальнасьці тэрыторыі дзяржавы. Калі ў палове XV стал. балтыцкая праблема ня стаяла войстра для гаспадарчых і політычных інтарэсаў Літоўска-Беларускае дзяржавы, то ўпартая барацьба з Масквой за подступы да берагоў Балтыцкага мора, а таксама і сталая абарона межаў ад татараў — увесь час утваралі напружаную знадворную атмасфэру, якая патрабавала ад літоўска-беларускага ўраду асаблівае ўвагі. Пры тэй сыстэме гаспадарчых адносін, якія мелі месца ў фэўдальную эпоху, зямля прадстаўляла адзіную каштоўнасьць, якой вялікі князь арудаваў у вялізнай колькасьці. Зусім зразумела, што ў мэтах абароны краіны і ўтварэньня неабходнай вайсковай сілы, вялікі князь Літоўскі шырока скарыстаў гэты зямельны капітал, які, дзякуючы зямельным раздачам, спаквалі зьмяняўся.

Трэба зазначыць, што, па прычынах эаномічнага характару, зямельныя раздачы прыходзіліся гал. чын. на заходнюю частку Беларусі. Усходняя частка заставалася да часу вольнай ад прыватнага земляўладаньня.

Ужо ў момант утварэньня Літоўска-Беларускае дзяржавы было ў наяўнасьці тры віды земляўласнікаў:

1. Земляўладаньне старых беларускіх краін, як ўладаньне зямлёй на праве ўласнасьці;
2. Земляўладаньне літоўскіх баяраў;
3. Земляўладаньне на падставе наданьня вялікага князя, як на правах вечнасьці, таксама і ўмоўных.

Калі беларускія земляўласнікі к моманту ўваходу ўласна-беларускіх земляў (Полацкае, Віцебскае і Смаленскае) ў склад Літоўска-Беларускай дзяржавы былі поўнымі ўласнікамі сваіх земляў і, часткова, мелі права распараджэньня імі, то гэтага нельга пацьвердзіць наконт літоўскіх баяраў. Апошнія выдзеліліся з радавых хаўрусаў, аб'ядналі ў сваіх руках даволі значныя зямельныя ўладаньні і паставілі пад свой патронат іншых дзяржалінікаў зямлі, якія ўваходзілі ў склад роду. Найвышшы суверэнітэт над гэтымі землямі меў вялікі князь.

Але вась пачалі зьмяняцца гаспадарчыя ўмовы жыцьця краіны, і пачала разгортвацца сельская гаспадарка. Паўстала неабходнасьць мобілізацыі зямельнага ўладаньня. І раней, пэўна, мобілізацыя зямель была магчыма, але яна абцяжалася выпрошваньнем адпаведнага дазволу з боку вялікага князя. Улічваючы эаномічнае і політычнае значэньне літоўскага баярства, вялікі князь літоўскі павінен быў пайсьці насустрач новым гаспадарчым умовам і адносінам. Прывілеі

⁸⁾ Полосин.—Поместное право. „Ученые записки“ т. IV, стр. 22.

якія былі апублікаваны на імя літоўскага баярства ад 20 лютага 1387 г. і 2 кастрычніка 1413 г., замацавалі за літоўскімі баярамі іх фамілійныя „родовыя“ ўладанні і надалі ім права распараджэння. Гэтымі прывілеямі літоўскія баяры былі параўнаны з баярствам іншых беларускіх зямель.

Пасья гэтага зусім зразумела публікацыя агульна-земляўласніцкіх прывілеяў у маі 1434 года і 2 мая 1447 г.⁹⁾ Абодвы гэтыя прывілеі аформілі юрыдычна фактычныя правы земляўласнікаў на зямлю і надалі ім поўнае права, пры выкананні пэўных правілаў, распараджацца землямі паводле ўласнага погляду.

Калі дадаць да гэтага, што шляхецкія прывілеі звольнілі прыватнаўласніцкіх сялян ад большае часткі натуральных павіннасцяў на карысць вялікага князя, і, урэшце, згодна прывілею 2 мая 1447 г. ад штогодняй выплаты падатка—„серебщины“, то літоўска-беларускія земляўласнікі атрымалі, з аднаго боку, у сваё распараджэнне вялізныя сродкі і, з другога, поўную магчымасць выкарыстаць гэтыя сродкі і працоўную сілу маёнтку для сваіх гаспадарчых інтарэсаў, што не магло ня служыць крыніцай эаанамічнага і палітычнага ўзмацнення клясы земляўласнікаў¹⁰⁾.

Дзякуючы данінам вялікага князя, насельніцтва, якое жыло на падароных землях, пераходзіла пад прысуд новага „вотчинника“. Вялікі князь, відаць, лічыўся з юрыдычнымі і эаанамічнымі вынікамі сваіх прывілеяў на даніны і добра разумеў, што насельніцтва ня можа аднесціся да іх зусім спакойна. Чаму, у паасобных выпадках, выдаючы прывілеі на ўладанне зямлёй, дазваляў насельнікам гэтых зямель пакідаць іх і пераходзіць на іншыя землі вялікага князя або служыць, каму пажадаюць¹¹⁾.

Аднак, такія абмоўкі сустракаюцца ў параўнаўча невялікай колькасці прывілеяў на зямлю, бо наданне незаселенае зямлі асаблівай каштоўнасці сабой не прадстаўляла. У даны момант галоўную каштоўнасць прадстаўляла сабой не зямля, але людзі, рабочая сіла, грашовыя і натуральныя павіннасці насельніцтва, якія былі крыніцай прыбытку і матар'яльнай асновай сваячасовага выканання вайсковае службы з боку земляўласнікаў.

Лісты вялікіх князёў на ўладанне зямлёй паводле свайго зместу былі рознастайны.

З аднаго боку, трэба мець на ўвазе лісты, якія зьяўляюцца першаістымі граматамі і тым самым першаістай крыніцай на права ўладання зямлёй і людзьмі.

З другога боку, ёсць пэўны шэраг так званых пацьвярджальных лістоў, якія замацоўвалі за прыватным земляўласнікам ўладанне зямлёй, або людзьмі, што траплялі ў яго рукі рознымі спосабамі.

Выдаўшы ліст на ўладанне зямлёй, або пацьвярджальны прывілей, а таксама вырак па зямельнай справе, вялікі князь даручаў якому-коледчы свайму служэбніку ўвесці гэтую асобу ва ўладанне і выдаць яму гэтак званы увязчы ліст, згодна якому земляўласнік фактычна ўваходзіў ва ўладанне зямлёй і ў распараджэнне тым насельніцтвам, якое жыло на гэтай зямлі. Пры ўводзе ва ўладанне гэта офіцыйная

⁹⁾ Пичета, В. И. — История сельского хозяйства стр. 62.

¹⁰⁾ Пичета, В. И. Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Лнт. рус. государстве, ч. I. М. 1917 г., стр. 86.

¹¹⁾ Леонтович Ф. И. Акты... № 7. Вольныя людзі маглі пакінуць таго земляўласніка, да якога перайшлі разам з зямлёй—АЗР. I № 133, 178.

асоба навінна была абвясцьціць і абвясчала ўсяму вакольнаму насельніцтву „абы яго во всем были послушны“¹²⁾.

Паводле зместу „жалованные“ лісты надзяляюцца на кароткія і поўныя. У кароткіх „жалованных“ граматах перш за ўсё адзначаўся тытул вялікага князя, які „жаловал“ даніну, стан і імя земляўласніка, які атрымліваў зямлю, месцазнаходжаньне зямельнага вучастку, пералік ужыткунасьцяў, якія ўваходзілі ў склад уладаньня, характар даніны і, урэшце, месца і час выдачы ліста¹³⁾. Што датычыць поўных „жалованных“ грамат, то іхні змест такі-ж самы, толькі больш падрабязова ўсё гэта абгаварваецца і дадаецца пункт, у якім адзначаюцца: узаемаадносіны сялян і земляўласніка, таксама і пералік тых правоў, якія мае земляўласнік у адносінах, да сваёй даніны¹⁴⁾.

Калі ліст на даніну меў характар вечнасьці, то незалежна ад таго, ці было ў ім адзначана права земляўласніка распараджацца зямлёй і ўжыткунасьцямі і па ўласнаму погляду прадаць іх, памянць, або к лепшаму на свой пажытак абярнуць, — кожны земляўласнік ўладаў і карыстаўся гэтымі правамі, паколькі яны абапіраюцца на агульных юрыдычных нормах агульна-земляўласніцкіх прывілеяў і гаспадарскае даніны у прыватнасьці.

Што тычыць самых рознастайных лістоў на ўмоўнае ўладаньне зямлёй, то, зразумела, земляўласнік часова захоўваў усе правы над сялянствам, за выключэньнем, аднак, права распараджацца зямлёй па свайму погляду. Наданая ў умоўнае ўладаньне зямля не магла быць аб'ектам мобілізацыі. Што-ж датычыць усіх іншых правоў, якімі карыстаецца земляўласнік у адносінах свайго маёнтку, то ўсе яны цалкам залежалі ад волі і распараджэньня ўласніка даніны. Відаць, што ўласнік умоўнае даніны ня меў поўнага права і панства¹⁵⁾.

Вясковае насельніцтва, якое сядзела на надараваных землях, падпадала пад эксплёатацыю земляўласніку. І ў гэтых адносінах, раз прывілей дазваляў зямлю „ку лепшаму оборотити“, ня было аніякіх перашкод у фінансава-эканамічнай эксплёатацыі сялянства.

Уласнікі ўмоўных данін знаходзіліся ў зусім іншых стасунках. Яны мелі права карыстацца рабочай сілай і вымагаць ад селяніна выкананьня павіннасьці; яны карысталіся „вотчинной“ юрыздыкцыяй, але, эксплёатуячы рабочую сілу і вымагаючы ад сялян тья або іншыя натуральныя або грашовыя падаткі, яны павінны былі лічыцца са старыной і не парушаць апошнюю, бо інакш вясковае насельніцтва магло-б паразьбегчыся і зямля апусьцець.

Падараваная на вечнасьць зямля рабілася аб'ектам грамадзянскага права. Купоўля і продаж зямлі, памен, заклад,—усё гэта сьведчыць аб праве земляўласніка распараджацца сваёй зямлёй па ўласнаму погляду.

З гэтага права распараджэньня зямлёй па ўласнаму погляду лёгкіна выцякаў і продаж сялян.

¹²⁾ Леонтовіч, Акты. № 172, 193 etc. РИБ. т. XXVII стр. 63, АЗР. I, № 216.

¹³⁾ Р. И. Б., т. XXVII, стр. 102, 141, 145, 152, 154 і др. Леонтовіч, Акты. Тутак падаецца вялікая колькасьць актаў усялякіх відаў.

¹⁴⁾ Р. И. Б. т. XXVII, III, № 16, 22, 23, 25; V, 223 і інш. Леонтовіч, Акты № 617, 619, 544, 545 і інш.

¹⁵⁾ Леонтовіч, Акты, № 737, 625, 249, 625, 55, 57 і інш.

Многалічныя акты падзелаў паказваюць, што ня толькі землі, але і людзі, як уся іншая рухомая маемасьць, дзяліліся між удзельнікамі падзелу¹⁶⁾.

Становішча тых ці іншых груп насельніцтва ў прыватнаўласніцкім маёнтку наогул было няўстойлівым. Прыватнаўласнік меў права пасылаць іх на тую або іншую службу, спаганяць з іх тых ці іншых падаткі, і вясковае насельніцтва ня мела аніякой магчымасці протэставаць супроць збытковага павялічэння сваіх павіннасцяў. Земляўласнікі збіраюць сярэбшчыну, пагалоўшчыну і нясуць адказнасць перад урадам за правільнае і сваячасовае спаганьне абвешчаных дзяржавай падаткаў¹⁷⁾.

Гаспадарская даніна, якая насіла ўмоўны характар, магла перайсьці ў вечнасць, калі ўласнік даніны зварочваўся да вялікага князя з просьбай аб вечнасці.

Трэба адзначыць, што ўмоўныя дзяржаўцы зямлі натуральна былі незадаволены абмежаваньнем сваіх правоў у адносінах да вясковага насельніцтва ў сэнсе яго эксплёатацыі. Эксплёатуючы насельніцтва, земляўласнікі імкнуліся ня столькі да таго, каб палепшыць сваю гаспадарку, колькі да павялічэння сваіх прыбыткаў. Часта ўладары данін ня ведалі ніякай меры ў сваіх „драпежствах“, пустошылі сваю даніну, чым вымушалі насельніцтва разьбегатца. З пераменай умоўнай даніны ў вечнасць, вясковае насельніцтва замацоўвалася за ўладаром, і земляўласнік атрымліваў магчымасць больш рацыянальна эксплёатаваць вясковае насельніцтва і разам з тым затрымліваць выхад сялян.

Зразумела, што людзі, якія жылі на землях, былых у „полным праве і панстве“ ў земляўласнікаў, трацілі права выхаду, як было адзначана ў прывілеі 2 мая 1447 г., і рабіліся прыгоннымі людзьмі ў поўным сэнсе гэтага слова, бо даніна была тым дакумэнтам, што пераводзіла вясковае насельніцтва са сфэры публічна-прававых адносін ў сфэру грамадзянскага права.

Гаспадарскія даніны садзейнічалі на практыцы вытварэньню „феодална-сенььериальнаго права“ ў адносінах земляўласніка да сваіх сялян і свайго маёнтку¹⁸⁾. Земляўласнік выступае ў якасьці фэўдал-сеньера, які кіруе сваім маёнткам, выконвае суд, эксплёатуе сялянскую масу, адказвае за сваіх сялян ня толькі перад дзяржавай за спраўнасць выплаты дзяржаўных падаткаў, а таксама і перад трэцімі асобамі, калі земляўласнік выступае як пэрсона, адказная за сваё насельніцтва.

Земляўласнік, які, дзякуючы гаспадарскім данінам, здолеў зрабіцца панам у сваім памесьці і атрымаць правы распараджацца працаю і асобаю сельскага насельніцтва, захоўваў, прынамсі толькі адну павіннасць, у імя якой яму даваліся землі,— гэта абавязак несці вайсковую службу, як асноўную фэўдальную павіннасць земляўласніка ў адносінах да свайго сеньера—вялікага князя.

IV.

Раздача вялікім князем данін,—зямель з людзьмі і людзей без зямлі,—на розных умовах—пераводзіла тых або іншых групы валаснога насельніцтва, якое знаходзілася пад прысудам вялікакняжацкай

¹⁶⁾ Леонтович, Акты № 15, 39, 80, 88, 98, 123. Р. И. Б. XX, I № 123, 277 і інш.

¹⁷⁾ Р. И. Б. XX, II, № 307, 336.

¹⁸⁾ Полосин,—Поместье, стр. 22.

адміністрацыі, у становішча людзей, якія траплялі пад юрыздыкцыю прыватнага земляўласніка. Гэты пераход, пэўне, радыкальна змяняў іх юрыдычнае становішча. З прычыны гэтых публічна-праўных мерапрыемстваў памяншалася колькасць свабоднага дзяржаўнага сялянства і, роўналежна гэтаму, павялічвалася агульная колькасць вясковага насельніцтва, якое апынулася пад прыватна-ўласніцкім прысудам, з усімі вынікамі, што адсюль выцякалі.

Гэты спосаб, вельмі звычайны ў політыцы вялікіх князёў літоўскіх у XV і пачатку XVI стал., пераважна за ўсё садзейнічаў эаанамічнаму і юрыдычнаму замацаваньню вясковага насельніцтва за прыватным земляўласнікам і пашырэнню на яго дзейнасць прыватнапраўных адносін. Калі вялікі князь раздаваў землі прыватным асобам, маючы на мэце арганізацыю вайскавай службы, рашуча неабходнай для Літоўска-Беларускае дзяржавы з прычыны яе міжнароднага становішча, то разам з гэтым паасобныя земляўласнікі, кіруючыся ўжо гаспадарчымі меркаваньнямі і спагаднымі ўмовамі сельска-гаспадарчай кон'юнктуры, самі хадайнічалі перад вялікім князем аб даніну.

Гэты захват зямлі вельмі характэрны для данае эпохі. Аднак, земляўласнік больш цікавіўся насельніцтвам, як прыбыткунай крыніцай, якая давала яму рэнту і дазваляла яму будаваць сваё жыццё па свайму ўласнаму густу і разам з тым несці вайсковую земскую службу.

Адначасова дзейнічаў і іншы спосаб замацавання вясковага насельніцтва, ужо не колектыўны, а індывідуальны. Гэта быў шлях замацавання паасобных людзей прыватна-праўным парадкам. Аселы на зямлі прыватнага земляўласніка пры вядомых умовах, якія, як мы бачылі вышэй, склаліся для яго няспрыяюча, вольны чалавек рабіўся „непохожим, отчизным“ чалавекам і тым самым траціў назаўсёды, вечна, права адыходу.

Гэты працэс замацавання прыватна-праўным парадкам не выяўляе сабой чаго-колечы арыгінальнага, уласнага толькі сацыяльным стасункам у Літоўска-Беларускай дзяржаве. Трэба адзначыць, што гэты працэс быў зусім аналагічным да падобнага-ж працэсу ў суседняй Маскоўскай дзяржаве. Але ў той час, як даследчык індывідуальнага заняволення селянства ў Маскоўскай дзяржаве мае мажлівасць вывучаць гэты працэс усебакова на падставе вялізарнай колькасці дакументальнага матар'ялу, то, на жаль, гэтага нельга сказаць адносна таго-ж самага працэсу ў Літоўска-Беларускай дзяржаве. Дзеля вывучэння індывідуальнага заняволення мелі вялізарнае значэнне гэтак званыя „порядныя“ граматы—крыніца першараднае важнасці. Даследчык арудуе вялікай колькасцю грамат маскоўскага паходжання. Адсутнасць гэтых грамат літоўска-беларускага паходжання надзвычайна перашкаджае даследаванню гэтага пытання, і некаторыя дэталі ў даны момант нават нельга дакладна прадставіць.

Пачынаючы вывучэнне гэтага пытання, неабходна высветліць: адкуль паходзілі вольныя людзі, будучыя прыватнаўласніцкія „отчичы“, у той час, як згодна фэўдальнаму праву ня было ўладанняў без гаспадара (*nulle terre sans seigneur*), вясковае-ж насельніцтва знаходзілася пад прыватнаўласніцкім або вялікакняжацкім прысудам. Таксама важна высветліць, як многалічны былі гэтыя кадры вольных людзей, калі толькі гэтае пытаньне наогул магчыма даследваць.

Даследчыкі мінуўшчыны Літоўска-Беларускае дзяржавы добра ведаюць тэрмін „вольные люди“, „похожие“ або „прихожие люди“.

Але доўгі час заставалася без адказу пытаньне: адкуль узяліся гэтыя элемэнтны? М. К. Любаўскі, здаецца, першы ня толькі высунуў гэтае пытаньне, але і даў на яго ясны і дакладны адказ, грунтуючы апошні на адпаведным архіўным матар'яле. Ён правільна адзначыў, што „в господарских волостях от класса отчичей всегда отделялся клас вольных похожих людей, которые сдились свободно в частновладельческих имениях, несмотря на запрещение 1447 г.“¹⁾ Што датычыць вялікакняжацкіх маёнткаў, то, паводле думкі Любаўскага, тамака зьяўляліся пустаўшчыны, бо сядзелае на іх насельніцтва не магло пракарміцца і адыходзіла шукаць заробку на старане. На зубожаласьць вясковага насельніцтва мелі ўплыў самыя рознастайныя ўмовы, з прычыны якіх яно ня мела моцы самастойна вельці сваю гаспадарку, і было змушана кінуць апошнюю і ісьці на старану шукаць сабе шчасьця²⁾. Частка з гэтых вялікакняжацкіх отчычаў магла зноў вярнуцца і асесці на вялікакняжацкай зямлі; але пэўная частка магла асесці і „засядзец“ на службе прыватнаўласнікаў.

З формальна-юрыдычнага погляду, гэтакія адыходы сялян былі зусім няпраўнымі. Аднак вялікакняжацкая адміністрацыя не затрымлівала зьбяднелае сялянства, якое ўцякала. Калі ўзяць пад увагу, што ў XV стал. і ў пачатку XVI стал. фальварковая гаспадарка вялікага князя толькі нараджалася і што з кожнае сялянскае службы спаганялася на карысьць вялікага князя пэўная колькасць натурпадаткаў, то немагчымае сялянства, з фіскальнага пункту гледжанья, не прадстаўляла аніякай каштоўнасці. Наадварот, яно само патрабавала матар'яльнае дапамогі, якой вялікакняжацкая адміністрацыя з прычыны адсутнасці сродкаў, і не магла даць. У выніку гэтага вытвараліся пустаўшчыны, якія знаходзіліся ва ўладанні вялікага князя, пакуль які-небудзь прыватны зямляўласнік не нагледзіць гэтую пустаўшчыну для сябе і ня звернецца да вялікага князя с просьбай аб тым, каб яму была аддадзена гэтая пустаўшчына³⁾. Калі вялікі князь на хадайніцтва гэтых зямляўласнікаў даваў станоўчы адказ, то яны атрымлівалі адначасова і права асажваць на іх вольных людзей.

Аднак, думка аб тым, што „отчич“, які адышоў з гаспадарскай зямлі, зьяўляецца толькі асобай часова адсутнай, захоўвала сваю сілу. Калі вялікі князь надаваў землі, то адначасова надаваліся і тыя людзі, якія сядзелі на гэтай зямлі і якія ў момант надання разбрыліся. У выпадку звароту яны абавязаны былі служыць новаму пану на старой „отчине“⁴⁾. Адылі, гэта бывала не заўсёды.

Мелі месца факты, калі вялікі князь раздаваў землі, насельніцтва якіх „ходило по людям“. У гэкім наданні часамі мелася вельмі характэрная дапіска, напрыклад: „а если отчич тоя земли... придет на тую свою отчинную землю, а всхочеть ему служити и он няхай ему служить, а не всхочеть ему служити и он кому хочеть, тому няхай служить“⁵⁾.

У другіх выпадках, вялікі князь, аддаючы пустаўшчыну, дазваляў шукаць „отчичей“, якія „позапродавалися в пенезях некоторым

¹⁾ Любавский, М. К. — „Областное деление“, стр. 389.

²⁾ Ibidem, стр. 393.

³⁾ Ibidem стр. 395.—Леонтович, Акты № 16, 18, 41, 43 etc.

⁴⁾ Леонтович, Акты № 111. Любавский, Областн. деление, стр. 397.

⁵⁾ Любавский, Областн. деление, стр. 393.

„А если отчич тых земель выщутся, а всхотят ли на отчинах своих жити, а они маюць ему-ж с тых земель служити (397). Аналягічныя прыклады з актаў Літоўскай Мэтрыкі прыведзены ў Любаўскага далей на стар. 410—411.

людем, а иные не в пенезях разошлись во покормы* 6). Зразумела, што зварот на старыя вотчыны тых, хто ня быў звязаны грашовымі стасункамі з прыватнымі ўласнікамі, не ўтварала сабой асаблівых цяжкасцяў. За тых-жа „отчичей“, якія былі звязаны з прыватнымі ўласнікамі грашовымі стасункамі, патрэбна было выплаціць грошы, і толькі пасля выплаты ўсіх даўгоў пасадазці на сваіх землях⁷⁾.

Такім чынам, у адносінах да ўцеклых вялікакняжацкіх „отчичей“ ня было адналькавай політыкі. Самая ўмова, каб выплаціць усе даўгі, у значнай ступені павінна была паменшыць жаданьне прыватных земляўласнікаў вярнуць уцеклых „отчичей“.

Калі паасобныя „отчичи“ па розных меркаваньнях і прычынах пакідалі сваю гаспадарку, то бывалі выпадкі, калі такія адыходы прымалі значныя памеры, калі адыходзілі ўжо не паасобныя пэрсоны, а пэўныя групы насельнікаў. Так, у 1511 г. „данники“ Паднепрскіх і Падзьвінскіх валасцей даводзілі да ведама вялікакняжацкага ўраду аб надмернай эксплёатацы насельніцтва з боку гаспадарскіх намесьнікаў. У выніку гэтага „драпежства“ значная колькасць насельніцтва разыйшлася, а тыя, хто застаўся, адмаўляліся выплаціць нават „половицу“ таго падатку, які яны абавязаны былі плаціць штогод⁸⁾.

У 1527 г. вялікая колькасць насельніцтва пакінула Жамойцкую зямлю, дзе гаспадарскія ўраднікі „чынили великие кривды и непомерные тяжести“, з якое прычыны „многие люди з отчизн своих прочя розышли и земля пустых многося остало“⁹⁾.

Публікацыя ў 1529 г. устаўную грамату для Жамойцкіх валасцей, што было гал. чынам выклікана наймаверным рабаваньнем насельніцтва з боку вялікакняжацкай адміністрацыі, вялікі князь падкрэсьліў, што „тая земля Жомойская, подданные наши, велико себе стоскнули и многи люди з мейстєц своих прочь ся розошли и земли многие опустели“¹⁰⁾.

Сялянскія службы былі звычайна складаныя. Зазвычай сялянскую службу выконвала ўся сям'я. Гэтыя сем'і складаліся з некалькіх дарослых людзей, чаму, без усялякае шкоды, лішні працоўны элемент меў магчымасьць адыйсьці. Гэткіх лішніх асоб вялікакняжацкай адміністрацыя ня прытрымлівала. Дзеля вяліканяжацкай адміністрацыі было вельмі важна, каб зямля не заставалася пустой ды каб падаткі і павіннасьці зьбіраліся па старыне. Таму, калі адыходзіла адна асоба,—ад гэтага падатковая выплатаздольнасьць службы не зьмянялася. Да таго часу, пакуль вялікакняжацкі скарб не цягнуў якіх-колічых ўбыткаў, дагэтуль для вяліканяжацкай адміністрацыі ня мела аніякага сэнсу, каб прытрымліваць лішні элемент.

Калі вялікі князь надаваў „землі і людзей“ і адначасова дазваляў людзям пакідаць гэтую зямлю, якая пераходзіла ў прыватнае ўладаньне, то гэтыя людзі таксама папаўнялі рады вольных людзей, якія пазней маглі асесьці або на зямлі прыватнаўласнікаў на пэўных умовах, або атрымаць кавалак зямлі ад вяліканяжацкае адміністрацыі¹¹⁾.

З формальна-юрыдычнага погляду гаспадарскае валасное насельніцтва ня мела права ўласнасьці на зямлю. Аднак, яно распараджалася ёю паводле свайго жаданьня. І гэтыя распарадчыя ўмовы не сустракалі

6) Ibidem, стар. 394.

7) Ibidem, стр. 394.

8) А.З.Р., II, № 75. Любавский, Ор. cit.

стр. 396.

9) А. З. Р. II, № 49. Любавский, Ор.

cit. стр. 396.

10) А. З. Р. II, № 160. Любавский, Ор.

cit. стр. 396.

11) Лентович, Акты № 7.

перашкод з боку адміністрацыі, бо з валасной зямлі, якая перайшла да новых гаспадароў, выконвалася служба вялікаму князю падаўнейшаму, чаму і вялікакняжацкія прыбыткі ад гэтага не змяняліся. Тым ня менш прыняволены продаж і заклад зямель садзейнічалі абезземеленню сялянства і павялічвалі кадры вольных людзей¹²⁾.

Да людзей вольных далучаліся таксама асобы, якія вышлі з-за мяжы. Вядома, што вялікі князь дазволіў Смаленскаму епіскапу Іосіфу засяляць епіскапскія землі вольнымі людзьмі - чужаземцамі—маскоўцамі, цверычамі¹³⁾. Зьбеглыя „отчычы“ часта выдавалі сябе за вольных людзей, і калі іх не адшуквалі, ці гаспадары не маглі давесці іх „отчинное“ пахаджэнне, то яны лічыліся вольнымі людзьмі, якія мелі права садзіцца на зямлі прыватнага ўладара. „Разряд“ вольных людзей павялічваўся яшчэ ад таго, што пэўнай частцы „непохожих“ людзей пашчасьціла давесці сваю свабоду, залічыць сябе да „разряда“ вольных людзей і, т. ч., атрымаць права ўтвараць сваю долю паводле ўласнага жадання¹⁴⁾.

Мяшчане, якія вышлі з гарадоў, або страцілі сувязь з горадам,—таксама лічылі сябе вольнымі людзьмі і пры адпаведных умовах абавязваліся з прыватнаўласнікамі¹⁵⁾.

Усе гэтыя даныя сведчаць, што колькасць асоб, якія лічылі сябе вольнымі людзьмі, была вельмі значнай.

З другога боку, калі прыватныя земляўласнікі прымалі на сваю зямлю вялікакняжацкіх слуг і людзей, якія па розных падставах пакідалі свае службы, то ўсё разам даводзіць, што артыкул прывілею 2 мая 1447 г. ня строга выконваўся, і гэтак званае „поземельное прикрепление крестьян“ на вялікакняжацкіх землях мела больш чым умоўны характар.

Прыватнаўласніцкія ўладанні былі заселены далёка не адналькова. Асабліва мала было насельніцтва ў Полацкай і Віцебскай землях. Адсюль зусім зразумела тая барацьба за рабочыя рукі, якая мела месца ў Літоўска-Беларускай дзяржаве ў першай чвэрці XVI стаг.

Калі вольны чалавек прыходзіў да прыватнаўласніка і сяліўся на яго зямлі, то звычайна заабязваўся ўмовай з ім. У гэтай умове паказвалася, на якім угаворы садзіўся новы пасяленец і якія павіннасці ён мае несці. Гэты прышлы звычайна сяліўся без усялякага свайго інвэнтару. Чаму дзеля набыцця яго і абсталявання мусіў узяць пазыку. Гэткія вольныя людзі, узяўшыя пазыку, называліся „людми в пенезех“¹⁶⁾.

Аселяю на зямлю абавязаны былі несці сялянскую службу новаму гаспадару і, ў той самы час, яны ня мелі права адысці ад яго да выплаты ўзятае пазыкі. Калі-б чалавек, узяўшы пазыку, уцёк да выплаты, то земляўласнік меў поўнае права знайсці гэткага неаплачанага даўжніка, павярнуць яго на старое месца і ўжо лічыць не як вольнага, а як свайго паднявольнага „крепостного“. З упэўненасцю трэба адзначыць, што людзі, якія ўзялі пазыку, часта ня выплачвалі яе сваячасова, заседжваліся на зямлі прыватнаўласніка і, з прычыны даўнасьці тэрміну, трацілі сваю свабоду.

Калі вольныя людзі сяліліся на прыватнаўласніцкай зямлі і павінны былі несці сялянскую службу, то часта яны звальняліся ад вы-

¹²⁾ Любавский, *Op. cit.* стр. 400—402.

¹³⁾ А.З.Р. I. № 118, 144.

¹⁴⁾ Р. И. Б. XX, I, № 94, 171, 186, 188,

¹⁵⁾ Р. И. Б. XX, II, № 22, 28.

¹⁶⁾ Любавский, *Op. cit.*, стр. 394.

кананья пэўнага раду павіннасьцяй і карысталіся рознымі падатковымі ільготамі. Так, напр., 31 ліжня 1522 г. в. к. Жыгімонт I надаў Віцебскай царкве Іоана багаслова землі на Пlosкай гары і даў права сяліць на гэтай гары сялян. Паводле „жалованной“ граматы „которых людей священники на той земле посадят, ино тым людем церковным ненадобе знати никоторых служб, ни подачок всяких, ни сторожи воротное городовое не знати им с того местца“, прычым царква атрымала гэтакія права, для вызначанага насельніцтва яе воласьці— „на вечные часы“¹⁷⁾.

Узорам таго, што ўяўляла сабой ўмова паміж земляўласнікам і вольным чалавекам, лічым запіс Грыня Пятровіча на сябе і сына (1545 г.), хаця з часоў ужо па-за межамі нашага доследу¹⁸⁾.

Зьмест гэтага запісу наступны: 1) адзначаны па імёнах тых асобы, якія заабавязваюцца; 2) паказаны аб'ект умовы; 3) высветлены характар павіннасьцяй; 4) пералічаны абавязкі вольнага чалавека; 5) вызначаны абавязкі, забясьпечваючыя выкананьне ўмовы з боку заабавязанага. З акту відаць, што Грынь Пятровіч пасяліўся на зямлі, на якой быў дом. Зямля была засеяна жытам. Арэндар заабавязваўся служыць да сваёй сьмерці, прычым характар службы залежыў ад жаданья самога ўладара маёнтку. Вольны чалавек заабавязваецца за сябе і свайго сына „не уходит з того дома прочь, их милости чолом не ударивши“.—Служба Грыня, відаць, зьяўлялася пажыцьцёвай. Адылі-ж ён агаварыў магчымасьць свайго адыходу, і сканчэньне тэрміну земскае даўнасьці для яго ня мела значэньня: у выпадку, калі Грынь з сынам адойдзе з гэтага дому, то яны павінны „их милости тую головучину, которую-ж для брата моего Яргеля и для мене, людем пана Третьяковым одпустить и вси наши наклады и домовые речи добре заплатити кром жадного права“. Калі-ж Грынь адышоў-бы без абвяшчэньня, то гаспадар „моцно мает поймати“ і „да тых часоў держати, поки их милости тые вси шкоды и наклады заслужит або заплатит. Аднак, мажліва сказаць, што ўмовы службы згодна гэтага ліста (1545 г.) былі больш цяжкімі ў параўнаньні з пяярэдняй эпохай.

З уставы аб „похожих людях“, якая існавала ў Полацкай зямлі і была прынята Віцебскім гродзкім судом 2 лютага 1532 году, відаць, што тамака павіннасьці былі больш лёгкімі і дакладна зафіксаванымі¹⁹⁾. Усе ўмовы былі індыўдуальнага характару. З прычыны гэтага кожны земляўласнік у пагонках за рабочым чалавекам уносіў у сваю ўмову гэтакія пункты, якія былі найболей прымальнымі для яго.

Гэтакія індыўдуальнасьці не адпавядала інтарэсам земляўласнікаў, бо яны натуральна імкнуліся да таго, каб у адносінах да вольных людзей была ўзята аднолькавая лінія. Вось чаму, надзвычайна каштоўным дакумэнтам зьяўляецца Полацка-Віцебская ўстава аб „похожих людях“. Уся гэтая ўстава ёсьць продукт аднае клясавае лініі земляўласнікаў у адносінах сваіх вольных людзей. Аднальковая клясавая політыка ставіла вольных людзей у вельмі цяжкае становішча, павялічвала іхнія павіннасьці і службовую адказнасьць і пры гэтым вельмі абцяжала ўмовы іх адыходу. Каротка кажучы, уся ўстава

¹⁷⁾ Археогр. сборник документов т. I. Вильна 1867, № 10—11.

¹⁸⁾ Ibidem № 30. Гэтая параўнаўча пазыняя грамата зьяўляецца, на нашу думку, пэўным і дакладным узорам падобных лістоў больш ранейшага часу, якія не захаваліся. Хіба трэба дадаць дапушчэнь-

не, што першапачатковыя ўмовы былі вуснага характару і тады пазыняя грамата можа даць агульнае прадстаўленьне аб характары тых умоў, якія ўтваралі земляўласнікі са сваімі сялянамі.

¹⁹⁾ Беларускі Архіў, т. II. Менск. 1928 г. № 72.

прасякнута „крепостническими тенденциями“, вызначаным намерам паставіць вольных людзей у надзвычайна цяжкія ўмовы і тым самым, ня даўшы ім выхаду, перавярнуць людзей вольных у „людей непохожих“, і „договор“ аб свабоднай арэндзе замяніць „крепостной петлей“. Залежнасьць вольнага чалавека ад свайго земляўласніка яшчэ павялічвалася тым, што ўсе вольныя людзі становіліся пад прыватнаўласніцкі прысуд.

Пастанова Віцебскага гродзкага суду аб „похожих людях“ зьяўляецца дакумэнтам надзвычайнай каштоўнасьці, паколькі ён адбівае поўнасьцю клясавую політыку Віцебскіх земляўласнікаў у адносінах да вольных людзей. Політыка гэтая ня ёсьць што-колечы арыгінальнае для Віцебску. Яна была толькі перанясеньнем на Віцебскую глебу тых традыцыяў і тэй політыкі, якая праводзілася ў суседняй Полацкай зямлі ў адносінах да вольных людзей.

Другая ўстава падобнага зьместу — Бельская, 22 лютага 1501 году, зьмяшчае ў сабе рад пунктаў, якія цалкам накіраваны супраць вольных людзей, адбіваючы ў сабе агульную політыку земляўласнікаў Бельскага павяту проці арэндароў іхніх земляў. Адносна іншых мясцовасьцяў няма паказаньняў на падобную солідарнасьць земляўласнікаў да арэндароў іх земляў. Аднак, прымаючы пад увагу агульнагаспадарчую кон'юнктуру, а таксама барацьбу паміж прадстаўнікамі буйнога земляўладаньня з аднаго боку і сярэдняга і дробнага з другога боку, — трэба думаць, што гэтка-ж пастановы мелі месца і ў іншых краінах. Мажліва згодзіцца з думкай Леантовіча, што такія пастановы былі, верагодна, усюды скрозь распаўсюджаны, бо „в прѣтивном случае крестьяне, переходя в более льготные для них места, обходили бы невыгодные для них распоряжения“.

Таму Леантовіч здагадваецца, што калі не раней, то прынамсі ў эпоху ўкладаньня Літоўскага Статуту свабодны наём, — „ряд“ якім вызначаліся сялянскія, „куницы“ страіў усялякае значэньне, са ступіўшы месца ўстанаўленьню агульнай нормы, шляхам простых угод паміж панамі, або шляхам законадаўства²⁰⁾. У гэтых угодах найбольш былі зацікаўлены сярэднія і дробныя земляўласнікі, якія складалі асноўныя кадры вайскавай сілы і якія ў гэты час ужо пачалі адчуваць сваю політычную моц. З другога боку, у першай чвэрці XVI стагоддзя буйное земляўладаньне дасягнула надзвычайнага развою. Політычнае значэньне магнатаў было вялічэзным. У іхніх руках знаходзіліся ўсе ніці ўнутранай і ўнешняй політыкі. Магнаты фактычна абмяжоўвалі ўладу вялікага князя і дыктавалі сваю волю на соймах. Буйныя земляўласнікі, маючы вялікія сродкі і матар'яльныя мажлівасьці, заўсёды маглі перавабіць да сябе вольнага чалавека, вызначыўшы апошнему параўнальна лёгкія ўмовы. Зразумела, што гэткая політыка не адпавядала інтарэсам іншых рангаў земляўласнікаў. Вось чаму земляўласнікі з'арганізаваліся і рушылі адзіным фронтам супроць вольных людзей, з аднаго боку, і супроць магнатаў, якія мелі мажлівасць запрапанавать вольным людзям больш мяккія і лагодныя для іх умовы — з другога.

Першапачатковыя „договорные отношения“ вольнага чалавека з тымі земляўласнікамі, на зямлі якіх яны сяліліся, насілі свабодны характар. У дакумэнтах гэткая ўгода называлася „куницами“²¹⁾. У кож-

²⁰⁾ Леотвич, *op. cit.* К. У. Изв. 1863, № 10, стр. 9.

²¹⁾ Пічэта У. І. — Юрыдычнае ста-

новішча вясковага насельніцтва. Зап. Адз. Гум. Навук. Кн. 3, т. II. Менск 1928, стр. 419.

най мясцовасьці былі свае тутэйшыя звычаі, чаму гэтакія „договорные отношения“ маглі быць надзвычайна размаітымі. У тую пару, калі фальварковая гаспадарка яшчэ амаль не існавала, кожны земляўласнік быў зацікаўлены тым, каб павялічыць колькасць сваіх падданных і тым самым павялічыць колькасць тых павіннасцяў, якія для яго выконвалі яго падданыя.

Відаць, гэтакія вольныя „договорные отношения“ на лагодных эканамічных умовах ня доўга існавалі. Гаспадарчае жыццё змянялася. Сельская гаспадарка стала мець вялізнае значэнне ў народна-гаспадарчым жыцці, і, зусім зразумела, што асады „куніцамі“ ўжо не здавальвалі земляўласнікаў. Апошнія імкнуліся паставіць новых вольных людзей, якія пасяліліся на іхніх землях, у больш цяжкія ўмовы. Разам з гэтым яны імкнуліся павялічыць і падаткі старых арэндароў.

Агульны характар павіннасцяў вольных людзей, якія аселі на прыватна-ўласніцкіх землях, адзначаўся звычайна, гэтак званай старынёй. Гэтакія феўдальныя звычаі пачалі крушыцца ў канцы XV ст., бо земляўласнікі пачалі ўводзіць розныя „налогі“ і, гэтым самым, парушаць угоды, на якіх арэндар садзіўся на зямлю. У сваю чаргу, гэта давала вольнаму чалавеку пэўную падставу ўцякаць ад такога земляўласніка, які парушаў угоду і змяняў „повинностные отношения“ вольных людзей да сваіх земляўласнікаў²²⁾.

Новая політыка земляўласнікаў павінна была развязаць дзве праблемы: папершае, змяніць тыя ўмовы, на якіх вольны чалавек арэндаваў зямлю і, падругое, паставіць вольнага чалавека ў гэтакія ўмовы, пры якіх адмова яго ад пана („помещика“), у сувязі з заканчэннем „договорных отношений“, была-б фактычна немагчымай.

Няма нічога dziўнага ў тым, што Бельская шляхта рушыла аб'яднаным фронтам супроць вольных колёністаў. На тэрыторыі Бельскага павету ламаліся старыя формы вольнага земляўладання і адначасова ўтвараліся новыя адносіны між вольнымі людзьмі і земляўласнікамі. У Бельскім павеце ўжо не спаіналі аб куніцы. У часы Вітаўта кожны вольны асаднік ужо нёс „барщину“ 14 дзей на год.

Для пачатку XVI ст. гэтка „барщина“ не адпавядала свайму прызначэнню. Бельская ўстава вызначыла, каб кожны селянін працаваў адзін дзень у тыдзень з валокі зямлі, і, апроча гэтага, выходзіў чатыры разы на год у талаку.

Гэтая пастанова Бельскай устavy наглядна паказвае, як змяняліся „повинностные отношения“ насельніцтва да сваіх земляўласнікаў і як гэтыя змены адбіваліся на агульным характары „договорных отношений“ вольных колёністаў да сваіх земляўласнікаў²³⁾.

Яшчэ больш цікавым для характарыстыкі клясавае політыкі земляўласнікаў у адносінах да „похожих людей“ зьяўляецца пастанова гродзкага суда ў Віцебску ў адносінах да вольных людзей.

Усе земляўласнікі Віцебскае зямлі, як духоўныя, гэтак і сьвецкія, павінны былі заабавязвацца, прытрымліваючыся наступных пастаноў гродзкага суда: Вольныя людзі, якія сяліліся на зямлі Віцебскага земляўласніка былі абавязаны або плаціць аброк, або несці „барщину“. Выбар тэй ці другой павіннасці залежаў, відаць, ад мясцовых умоў. Аброч складалася ў тым, што кожны арэндар зямлі быў павінен плаціць „четвертую долю свайго урожая“; памер „барщины“ вызначаны ў два дні на тыдзень. „Похожий человек“ быў абавязаны

22) Леонтович, Акты № 757.

23) А. З. Р. I, № 189, арт. 19.

служыць „с сохою, або з бороною, або с косою, и с топором, або жать“.

Віцебская ўстава катэгорычна забараняла садзіць людзей на куніцы. Вольны чалавек, пэўне, меў мажлівасць атрымаць ад земляўласніка пазыку, памер якой залежаў ад заабавязаных бакоў. Гэтак сама і ўмовы выдачы пазык адзначаліся заабавязанымі старанамі. Віцебская ўстава дазваляла даваць льготныя тэрміны, у працягу якіх вольныя людзі звальняліся ад нясення павіннасцяў. У тым выпадку, калі чалавек сяліўся на зямлі не заселенай, „на пустыні, на сыром корені“, тады гэткаму чалавеку давалася пяць гадоў льготы— „жалобы“. Хто сяліўся на запусьцелай зямлі, на якой, аднак, ня было ні будынкаў, ні „роспашей“, таму давалася льготы на два гады. Той вольны чалавек, які атрымоўваў гатовы дом, пры якім мелася ралля, або садзіўся на гатовую гаспадарку, ніякай льготы не атрымліваў.

Гэтыя падрыбязговасці ўставы наконт льготы заслугоўваюць на поўную ўвагу. Яны прасякнуты абаронай або апекай эканомічных інтарэсаў земляўласніка. Чым горш умовы, на якіх вольны чалавек бярэ зямлю, тым больш льготы. Пры нормальных умовах асажвання на зямлю льготы не даецца.

Вельмі цікава адзначыць, што згодна Віцебскай устава аб „похожих“ людзях—максімальны льготны тэрмін, які даваўся,—пяць год. Калі прыняць пад увагу, што кожны вольны чалавек павінен за кожны год волі адсядзець па аднаму году, то зусім зразумела, што максімальным тэрмінам льгот зьяўляецца 5 год. Ясна, што вольны чалавек усяго будзе сядзець на зямлі земляўласніка дзесяць гадоў і, т. ч., не занядае тэй земскай даўнасці, якая змяніла-б яго волю на няволю²⁴⁾.

На падставе даных Бельскай і Віцебскай устаў і таксама шэрагу паказанняў на тое, што паны парушалі старыню, магчыма прыйсці да вываду, што ў пачатку XVI ст., агульныя ўмовы, пры якіх вольныя людзі сяліліся на землі земляўласніка, у значнай ступені пагоршыліся. Гэта пагоршаньне нельга не паставіць ў сувязь з развіццём фальварачнае гаспадаркі на землях прыватных земляўласнікаў. Адсюль зразумела і тое павялічэнне „баршчыны“, якое заўважаецца як у Бельскай устава, таксама і ў пастанове Віцебскага гродзкага суда.

Калі пры спрыяльных умовах, на якіх вольны чалавек садзіўся раней на зямлю, адыход не выклікаў асаблівых цяжкасцяў²⁵⁾ і самі земляўласнікі ня надта ганяліся за вольнымі колёністамі, то, відаць, у гэты час, калі рабочая сіла была неабходнай, земляўласнікам было вельмі важна, каб паставіць вольных людзей у гэтыя ўмовы, пры якіх яны не павінны-б былі адыйсці з арэндаваных земляў да сканчэння земскай даўнасці і, такім чынам, пакінуць у сябе вольнага чалавека, шляхам перавярнення яго ў „непохожого“. Вось чаму ўмовы выхаду вольнага чалавека для земляўласнікаў мелі аграмаднае значэнне, а таксама зусім зразумела і тое: чаму ўставы Бельская і Віцебская зварочваюць асаблівую ўвагу на ўмовы выхаду.

Першапачатковая адмова насіла вельмі прасты характар. Пасля сканчэння арэнднага тэрміну вольны чалавек абвясчаў свайму земляўласніку адносна свайго жадання адысці. Верагодна, з боку земляўласніка не сустракалася перашкод. Калі-ж эканомічныя адносіны зрабіліся больш складанымі, то земляўласнікі імкнуліся не адлушчаць

²⁴⁾ Беларускі Архіў, т. II, № 72.

²⁵⁾ А. З. Р. т. I, № 222; т. II № 69.

ад сябе вольных людзей нават і ў тым выпадку, калі яны выканалі ўсе свае ўмовы і мелі права вольна адыцьсці. На гэтым грунце ўзьнікала нямала непаразуменьняў, якія трэба было разьбіраць і вырашаць вялікакняжацкай адміністрацыі.

Калі Бельская і Віцебская ўставы падрабязгова распрацавалі ўмовы прыйма і асаджваньня вольных колёністаў, то яны таксама падрабязна распрацавалі і пытаньне аб умовах адмаўленьня вольных колёністаў пасья сканчэньня тэрміну асады.

Бельская ўстава прызнае права вольнага пераходу за вольнымі колёністамі. Апошнія пераходзяць на землі земляна, на землі вялікага князя, таксама і ў горад. Аднак, гэтае права вольнага пераходу здушана абавязкам уплаціць так званае „остатнее“ па 1 капе з валокі, і „сходельное“ па поўкапы з валокі²⁶⁾). Абавязак плаціць гэтыя налогі, відаць, у значнай меры пагаршаў умовы выхаду вольных людзей. Ясна, што пэўная частка вольных людзей ня мела магчымасьці выйсьці, ня маючы належнай сумы грошаў і таму была павінна заставацца на зямлі свайго земляўласніка, або ўцякаць.

Віцебскія земляўласнікі паставілі яшчэ больш цяжкія ўмовы для сваіх вольных колёністаў. Віцебская ўстава патрабуе, каб кожны вольны чалавек, калі толькі ён жыве ў гатовым даму, павінен быў пакінуць яго ў тым самым выглядзе, у якім яго прыняў. Калі-ж прыняў ён дом і з хатняй маемасьцю, або „с житом“, то мае права выйсьці толькі пакідаючы дом у парадку, а таксама і тую колькасьць маемасьці, якую атрымаў²⁷⁾). Гэтыя настановы Віцебскае ўставы зразумелы з пункту погляду матар'яльных інтарэсаў земляўласнікаў. Апошнім было вельмі важна, каб гаспадарка, якую вёў вольны, колёніст, пасья яго адыходу не заняпала. Апроч гэтага, земляўласніку было надзвычайна важна, каб адыход вольных сялян адбываўся ў пэўны час, а не тады, калі гэта будзе да спадабы вольнаму чалавеку і ў такую пару, якая зьяўляецца найбольш выгоднай для гаспадаркі земляўласніка. Віцебская ўстава забараняе адмову, адыход „до сбора“ ўраджаю. Усякія заявы аб выхадзе павінны рабіцца пасья сканчэньня збору ўраджаю. І калі вольны чалавек не заявіць аб жаданьні адыцьсці зараз пасья збору ўраджаю, ён павінен заставацца яшчэ на год.

Гэтае імкненьне земляўласнікаў усталяваць адзін тэрмін для адыходу сялян поўнасьцю супадае з тэй політыкай, якую праводзілі сярэдня і дробныя земляўласнікі ў барацьбе за рабочыя рукі ў Маскоўскай дзяржаве, дзе таксама для адмовы быў вызначаны час пасья збору ўраджаю, за тыдзень да Юр'ева дня і тыдзень пасья Юр'ева дня²⁸⁾).

Усе вольныя людзі мелі адыходзіць ад свайго земляўласніка не патаемна, але паведаміўшы свайго гаспадара, з якім абавязаны расплаціцца і выплаціць яму выходную куніцу ў 12 грошаў. Калі ўсе гэтыя разьлікі будуць скончаны, то вольны чалавек мае права увайсьці і забраць сваё дабро, свой скарб.

Аднак гэтая ўстава ня мела „обратного действия“, бо яе моц і значэньне не пашыралася на тых людзей „стародавних“, „которые службу служат, дани дают, а поплаты и уроки платят“. Усе гэтыя старыя арэндары „мают захаваны быти по старому обычаю, або как

²⁶⁾ А. З. Р. I № 189, арт. 20.

²⁶⁾ Polosine,—Le servage russe p. 29.

²⁷⁾ Беларускі Архіў т. II. № 72.

господар их усочет, на том поставити". Гэткая пастанова ўставы зусім зразумела, бо ўсялякія іншыя адносіны да старых умоў былі недапушчальнымі з боку земляўласнікаў, якія праводзілі выразную клясавую лінію.

На падставе названых дзвюх устаў відаць, што ўмовы адыходу сялян былі ня надта цяжкімі.

Канец тэрміну ўмовы яшчэ не азначаў, што вольны чалавек мае права адыйсці. А шмат хто з вольных людзей не маглі выканаць абавязкаў паводле ўстаў і заседжваліся на сваіх землях.

Земляўласнікі ў сваёй сацыяльнай політыцы павінны былі вёсці барацьбу на два фронты: супроць вольных людзей і супроць сваіх-жа пабрацімаў.

Барацьба супроць вольных людзей выражалася ня толькі ў тым, што ўмовы арэнды зрабіліся больш цяжкімі і аднастайнымі, але і ў тым, што тыя вольныя людзі, якія патаемна ўцяклі ад свайго гаспадара, у выпадку спайманьня, варочаюцца на старое месца і трацяць усю сваю маемасьць. Калі-ж пры гэтым быў захоплены які-колечы вольны чалавек, што яго вывозіў бяз ведама пана, то вінаваты выдаваўся гродзкаму суду як злодзей і быў павінен уплаціць тры рублі віны²⁹⁾.

Такім чынам, Віцебская ўстава дазваляе вываз людзей, але толькі пры ўмове сваечасовай адмовы. Зразумела, што з незаконнымі вывазамі, якія закраналі матар'яльныя інтарэсы земляўласніка, павінна была вёсціся ўпарта барацьба.

І Бельская і Віцебская ўставы прадугледжвалі, што іхнія агульныя нормы будуць парушацца з боку земляўласнікаў, якія здолеюць прапанаваць вольным колёністам больш лагодныя ўмовы. Каб не павадна было парушаць фронт клясавае політыкі, Бельская ўстава карае гэткага земляўласніка штрафам у суме 100 рублёў. Віцебская ўстава таксама мае артыкул, накіраваны супроць усіх земляўласнікаў, якія парушылі-б пастановы яе і ня „водлуг тое уфалы людзей вольных держали“³⁰⁾. Вінаваты караецца трайным штрафам: на карысьць караля паступае „віны 100 коп грошей“, на карысьць ваяводы Віцебскага— „50 коп грошей“ і, урэшце, ураднік Віцебскі атрымювае пяць пудоў мёду. Гэтай пастановай усе земляўласнікі забяспечылі сябе адзін супроць аднаго.

Вольныя людзі не прымірыліся з новымі ўмовамі і наступаючым занявольеньнем і адыходзілі ад сваіх земляўласнікаў без адмовы. У выпадку знаходжаньня іх, адміністрацыя варочала іх да старых паноў³¹⁾.

Усе вольныя колёністы, як агульнае правіла, павінны былі адработаць на зямлі пана столькі гадоў, колькі мелі льготы. Правіла гэтае парушалася вольнымі сялянамі, і законадаўству прыходзілася зьвяртаць на гэта спецыяльную ўвагу. Літоўскі Статут першай рэдакцыі прадугледжвае, што якія-колечы людзі, што высядзелі волю, пажадаюць „проч пойти“, „не зеслуживши тому-ж пану своему колко на воле сидел“. У гэтым выпадку асоба, якая адыходзіць, абавязана заплаціць за кожны тыдзень па шэсьць грошаў. Статут прадугледжвае і выпадак адыходу вольнага чалавека да другога пана пасля сканчэньня тэрміну волі. Статут разглядае гэткага чалавека, як злоснага, нядбаллага даўжніка і патрабуе выдачы яго пану ўжо на правах

²⁹⁾ Беларускі Архіў т. II, № 72.

³⁰⁾ Ibidem, стр. 49.

³¹⁾ Пічэта, Op. cit. стр. 423—426.

„отчича“. Той земляўласнік, у маентку якога знаходзіцца гэты зьбеглы вольны чалавек, па запатрабаваньні пана, абавязаны яго выдаць. Калі-ж ён ня выдаць, і гэта будзе даведзена судом, то павінен выплаціць шкоды першаму за кожны тыдзень па шэсьць грошаў. У тым-жа выпадку, калі-б ён не жадаў выдаць уцекача, або апошні ад яго зьбег, тады павінен уплаціць першаму за „отчича“ дзесяць коп грошаў і за кожнага сына ў прыватнасьці, калі апошнія зьбеглі з бацькам, па дзесяць коп грошай і, апроч таго, за ўвесь час знаходжаньня на волі гэтага вольнага чалавека павінен плаціць за кожны тыдзень па шэсьць грошаў³²⁾.

Гэты артыкул Літоўскага Статуту вельмі яскрава адбівае тую клясавую політыку, якую праводзіў Літоўска-Беларускі ўрад, ідучы насустрач сярэднму і дробнаму земляўладаньню. Але для вольных людзей гэты артыкул быў вялікім ударам, бо вольнага чалавека ставіў у гэткае ўмовы, пры якіх ён павінен быў адработаць волю або, у выпадку ўцёку, перавярнуцца ў „отчича“. Гэты артыкул Літоўскага Статуту зьяўляецца выяўленьнем поўнай перамогі земляўласнікаў як над вольнымі людзьмі-сялянамі, гэтак сама і над сваімі больш заможнымі пабрацімамі.

Прыгоннае права, як юрыдычны інстытут, ужо ўтварылася к часу выданьня Літоўскага Статуту 1529 г. Фактычна яшчэ ня ўсе групы трапілі ў зьявольнае, яшчэ заставаліся вольныя людзі, яшчэ захоўвала самастойнае гаспадарчае і юрыдычнае становішча чэлядзь нявольная і не пасьпела зьліцца з асноўнымі кадрамі зьяволенага сялянства. Але наогул, асноўныя кадры зьяволенага („крепостного“) сялянства былі ў наяўнасьці.

Ужо Леантовіч адзначаў, што прыгоннае права ў Вялікім Княстве Літоўскім разьвівалася ня ў форме закону, але ў форме звычайу. Леантовіч зазначаў налічча тэрміну даўнасьці, пасля якога людзі рабіліся „крепостными отчичами“³³⁾.

Гэтая думка Леантовіча заслугоўвае на поўную ўвагу. Уся практыка жыцця фэўдальнае эпохі была прасякнута элементамі старынні, фэўдальнага звычайу, і гэтая старыня лягла ў аснову ўтварэньня паншчыны.

М. К. Любаўскі падкрэсьліў, што прыцып старынні пачаў выяўляць сваё значэньне вельмі рана. Ужо ў Гародзельскім прывілеі 1413 г. за земляўласнікамі захоўваюцца землі, якія былі іх „отчинами“, г. зн., якімі яны ўладалі ў старыню. Прывілей Казіміра Ягелёнчыка пакідае за земляўласнікамі і тыя землі, якімі яны ўладалі пры Вітаўту і Жыгімонту Кейстутавічу, і калі яны давядуць гэта адпаведнымі данымі. Прывілей Жыгімонта I 1507 г. пакідае за дзяржаўцамі зямель тыя землі і людзей, якія ўладары спакойна трымалі пры Казіміры і пры Аляксандры. Калі на іх ніхто не заяўляў прычэпак і дамаганьняў, тады землі і людзі застаюцца за гэтымі ўладарамі, нават „если-бы и листов на то не имел“³⁴⁾.

Такім чынам старыня ляжала ў аснове „отчинного“ землеўладаньня. Магчыма было даводзіць сваё права на зямлю ў тым выпадку нават, калі асоба ня мела аніякіх докумэнтаў на ўладаньне зямлёй і даводзіла гэтае права ўладаньня спасылкай на старыню.

³²⁾ Літ. Статут 1529, VIII, 20.

³³⁾ Леантовіч, *op. cit.* Киев. Ун. Изв.

1863 г. № 10, стр. 19.

³⁴⁾ Любавский, *Op. cit.*, стр. 390.

Права-ж уладання зямлэй і адзначала права ўладання людзьмі. Гэтак утварыліся так званыя „отчичы“, старажыльцы маскоўскае дзяржавы, якія зрабіліся ў сілу прынцыпу старыні, даўнасьці, першаю групай вясковага насельніцтва, што згубіла права пераходу. Гэты прынцып старыні захоўвае сваю моц і значэньне ў тых мнагалічных процэсах, якія вяліся за зямлю і за людзей у працягу XV і ў пачатку XVI ст. Земляўласнік імкнуўся давесці, што тыя, або іншыя людзі— „отчичы с давних времен“. „Старына“ ўстанаўлівалася рознымі юрыдычнымі дакумэнтамі і судовымі выракамі³⁴⁾.

Калі старыня, даўнасны тэрмін, мела гэткае вялізарнае значэньне ў жыцці Літоўска-Беларускае дзяржавы наогул і, у прыватнасьці, гісторыі „закрепошчэння“ вясковага насельніцтва, дык асноўным недахватам папярэдняй эпохі была адсутнасьць сьцісла і дакладна вызначанага тэрміну даўнасьці. Азначэньне гэтага тэрміну даўнасьці было неабходна для папярэджання ўсялякіх непаразуменьняў, і Літоўскае законодаўства, паколькі яно знайшло свой адбітак у Літоўскім Статуце 1529 г., земскую даўнасьць вызначыла ў 10 год³⁵⁾.

Ад гэтага часу ўсе вольныя людзі, „похожие“ людзі, засядзелыя на зямлі земляўласнікаў у працягу дзесяці год, станавіліся яго старажыльцамі, „отчичаі“, „крепостными“. Занявольенне сельскага насельніцтва ў сілу даўнасьці было настолькі зразумелым юрыдычным фактам, што ў Літоўскім Статуце 1529 г. неабходна адзначыць поўную адсутнасьць тых юрыдычных нормаў, якія-б казалі аб гэтым занявольенні. Але затое ў Літоўскім Статуце ёсьць ня мала паасобных артыкулаў, аб якіх будзе гутарка ў свой час, што дазваляюць скласці пэўнае прадстаўленьне аб становішчы „крепостного человека“ ў эпоху, якую мы дасьледуем.

Так выконваўся процэс занявольеньня вольных груп насельніцтва прыватна-праўным парадкам, у сілу якога вольны чалавек выходзіў з сфэры публічна-прававых адносін і трапляў у сфэру чыннасьці грамадзянскага права.

Падвядзем ітогі.

1. Гаспадарскія наданьні („пожалования“) былі публічна-праўным спосабам перадачы населеных зямель і людзей без зямлі ў сфэру чыннасьці грамадзянскага права.

2. Роўналежна гэтаму быў чынны і іншы спосаб занявольеньня— гэта прыватна-праўны парадак, калі на моцы „договорных отношений“

³⁴⁾ Леонтович.—Акты, № 129: Дед наш зашел за его отца и служил отцу их до своей смерти... Отец наш отцу их служил.

№ 217: Бояре повелили, што тын люди их есть отчинныи звечные: еше за в. к. Витовта отец их тых людей держал.

№ 275: мы сами вольные люди, ходячие, нижили только дед и отец наши служили добровольно. Свекор мой выслужил делов и отцов ваших и братию вашу... вечно, и свекру есте моему и мужу моему служили вы сами и отцы ваши и братья ваша тяглою службою с сохою и с серпом, и с косою, и с топором и иную тягль тянули по тому, как и иншие сельяне.

№ 312: „Вказал перед нами лист отца нашего, што призволил купити землю их

отчинную... всю сполна вечно...

№ 319: И мы того досмотревши, и тые люди их есмо присудили и з двором их отчинным.

Р. И. Б. т. XX, I, № 114: есть они люди мои отчинныи, непохожни, тяглии, служили отцу моему и после отца моего служили мне до сих часов, а сядят на моих отчинных землях, на которых отец мой их зоставил.

№ 115: Маает онъ сам и з детьми и з землями своими на близкости жоны его, ему служити вечно.

№ 312: А тын люди отчинныи наши, а были под князем Александром Юрьевичом небожчиком.

³⁵⁾ Лит. Стат. 1529, I, 28; VII, 28.

вольны чалавек сяліўся на зямлі земляўласніка і ў пасьледку траціў права выхаду.

3. Вольныя людзі комплектаваліся: а) з вялікакняжацкіх сялян, якія па розных прычынах кідалі сваю зямлю і б) з чужаземцаў, якія прыходзілі з суседніх краін у Літву і Беларусь.

4. Адносіны вольнага чалавека да свайго гаспадара-пана базаваліся на „договорных отношениях“. Апошнія спачатку былі вуснага характару, а потым пісьмовыя. Земляўласнікі імкнуліся праводзіць аднастайную клясавую політыку ў адносінах да сваіх вольных людзей. Бельская і Віцебская ўставы зьяўляюцца выдатнымі докумэнтамі, якія адбіваюць гэтую політыку.

5. Абедзьве гэтыя ўставы значна пагоршылі становішча нанова прышлых як у сэнсе абцяжарваньня ўмоў асажаных на зямлю, таксама і ўмоў адносна парадку выхаду.

6. Абедзьве гэтыя ўставы ўводзілі рад законадаўчых мерапрыемстваў супроць парушэньня паасобнымі земляўласнікамі прынятых пастановаў. Літоўскі Статут 1529 г. поўнасьцю замацаваў гэтую політыку земляўласнікаў як у адносінах да вольных людзей наогул, так і ў адносінах да земляўласнікаў у прыватнасьці.

7. Прыгоннае права ўзьнікла на Беларусі ня ў сілу законадаўства, а ў сілу прынцыпу даўнасьці-старыні. Прынцып старыні — звычай прасякае ўсё соцыяльнае жыцьцё Літоўска-Беларускае дзяржавы. Старыня замацоўвала за земляўласнікамі і землі, і людзей.
